

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

מבוא

1. העולם המקראי

על פי המסופר במקרא, לא זכה הכלב לרוב, למידה רבה של כבוד וחיבה בחברה הישראלית או היהודית בארץ ישראל.¹ השם 'כלב' נחשב לכינוי גנאי (שמ"א י"ז, מג), המונח "כלב מת" (שמ"א כ"ד, טו; שמ"ב ב ט', ח; ט"ז, ט) הצביע על השפלה וביזוי, וגם המונח "ראש כלב" (שמ"ב ג', ח) היה כנראה שלילי.²

* מאמר זה מהווה סיום של מספר שנות מחקר על הכלב, שנעשה במסגרת פרויקט המחקר שלי, "מעשי שעות הפנאי בחברה היהודית בעת העתיקה". מלכתחילה תוכננה התייחסות לכלב כחיית מחמד, מה שמתאים לפרויקט מחקר על "מעשי שעות הפנאי". אבל במשך הזמן התברר, שנושא זה דורש מחקר כללי על הכלב בחברה היהודית בעת העתיקה. עד עתה, פורסמו כמה מאמרים ראשוניים בנושא, ומאמר זה מהווה את המאמר המסכם. על פרסומי הקודמים בעניין הכלב בחברה היהודית ראה: J. Schwartz, 'Dogs and Cats in Jewish Society in the Second Temple, Mishnah and Talmud Periods', **השנים-עשר למדעי היהדות**, חטיבה ב, תולדות עם ישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 25-35*; J. Schwartz, 'Dogs, "Water" and Wall', *Scandinavian Journal of the Old Testament* 14, 2000, pp. 101-116, מאמרי, 'The Dog in Ancient Jewish Rural Society', *British Archaeological Reports, International Series* של יופיע באחד מהכרכים הבאים של שיוקדש לחיי הכפר, בעריכת ש' דר וא' מאיר.

1. E.A. Goodfriend, 'Could Keleb in Deuteronomy 23:19 Actually Refer to a Canine', in: D.P. Wright et al. (eds.), *Pomegranates and Golden Bells: Studies in Biblical, Jewish, and Near Eastern, Ritual, Law, and Literature in D.W.*: *Honor of Jacob Milgrom*, Indiana 1995, pp. 381-397; Thomas, 'Kelebh "Dog": Its Origin and Some Usages of It in the Old Testament', *VT* 10, 1960, pp. 410-427; E. Firmage, 'Dogs', *The Anchor Bible Dictionary* VI, והשווה: 10, 1960, pp. 410-427; O. Borowski, *Every Living Thing: Daily Use of Animals in Ancient Israel*, London-New Delhi 1998, pp. 133-140. לדעת גודפרינד, יש לפרש "כלב" בפסוק "מחיר כלב" (דברים כ"ג, יט) כפשוטו, כפי שעשו חז"ל, ולא כדעת הפרשנים המודרניים שמדובר בקדש. האיסור של כלב נובע מכך שהכלב מסמל את האנטיתזה לכל מה שנחשב קדוש במסורת המקראית. והשווה בהמשך דיונונו על משמעות המילה אצל חז"ל.
2. ראה: א"א גודפרינד (לעיל, הערה 1), עמ' 389, הערות 35-36.

גם התועלת שיש בכלב, לא עזרה הרבה לשפר את דימויו. על אף שהכלב בוית במזרח הקדמון כבר בתקופה המסוליתית (8000-15000 לפנה"ס),³ ומאותה עת הוכשר לתפקידים רבים כמו ציד ושמירה,⁴ בספרות המקראית העדיפו לתאר את הכלב במיוחד כטורף עירוני, הלהוט אחר אכילת פגרים ולקיקת דם (מל"א י"ד, יא; ט"ז, ד;

3. הדיונים העדכניים ביותר על מקור הכלב וביתו הופיעו ב-*Science* בדצמבר 2002. ראה: E. Pennisi, 'Canine Revolution: A Shaggy Dog History', *Science* 298, December 2002, 1540-1542 (www.sciencemag.org/cgi/content/full/298/5598/1540); P. Savolainen et al., 'Genetic Evidence for an East Asian Origin of Domestic Dogs', *ibid.*, 1610-1613 (www.sciencemag.org/cgi/content/full/298/5598/1610); J. Leonard et al., 'Ancient DNA Evidence for Old World Origin of New Dogs', *ibid.*, 1613-1616 (www.sciencemag.org/cgi/content/full/298/5598/1613); and B. Hare et al., 'The Domestication of Social Cognition in Dogs', *ibid.*, 1634-1636 (www.sciencemag.org/cgi/content/full/298/5598/1634). סאבוליינן ושותפיו טענו שהכלב בית במערב סין לפני כ-15000 שנה, אולם לא נמצאו שרידים מזמן זה. עם זאת, נתגלו קברים משותפים של בני אדם וכלבים בצפון הארץ מלפני 12000 שנה, שבהם שרידים שלדעת החופרים הינם קדומים לשרידיהם שנמצאו בסין (S.J.M. Davis and F.R. Valla, 'Evidence for Domestication of the Dog 12000 Years Ago in the Natufian of Israel', *Nature* 276, 1978, p. 608ff; E. Tchernov and F.R. Valla, 'Two New Dogs, and Other Natufian Dogs, from the Southern Levant', *Journal of Archaeological Science* 24 [1], 1997, pp. 65-95. יש לציין שאין הסכמה שהשרידיים שנתגלו בקברים בארץ הם אכן של כלבים, ולא של זאבים קטנים, וכמו כן אין כל ביטחון שהיו מבויתים. ראה: D. Brewer et al., *Dogs in Antiquity: Anubis to Cerberus, The Origins of the Domestic Dog*, F.E. Zeuner, *A History of Domesticated Animals*, New York-Evanston 1963, pp. 79-111; J. Clutton-Brock, *Domesticated Animals from Early Times*, London 1981, pp. 34-45; idem, 'Origin of the Dog: Domestication and Early History', in: J. Serpell (ed.), *The Domestic Dog: Its Evolution, Behaviour and Interactions with People*, Cambridge 1995, pp. 7-20; idem, 'Introduction', in: S.J. Crockford (ed.), *Dogs Through Time: An Archaeological Perspective*, *British Archaeological Reports International Series* 889, Oxford 2000, pp. 3-7; ש' בודנהיימר, 'הכלב, בן-לווייתו הקדום ביותר של האדם', **החי בארצות המקרא** ב, ירושלים תשט"ז, עמ' 331-339. והשווה: T. Dayan & E. Galili, 'A Preliminary Look at Some New Domesticated Dogs from Submerged Neolithic Sites off the Carmel Coast', in: S.J. Crockford (ed.), *Dogs Through Time*, pp. 29-33.
4. ראה: "כלבי צאני" (איוב ל', א). על התאמת הכלב לתפקידים כאלה ראה במיוחד: י' שוורץ, 2000 (לעיל, הערת כוכב [*]); ב' הר ואחרים (לעיל, הערה 3). לדעת ע' בורובסקי (לעיל, הערה 1, עמ' 147, הערה 4), לפחות חלק מהכלבים שעצמותיהם נתגלו באתרים מתקופת הברזל, כמו תל מיכל, באר שבע ועזבת צרטה, היו כלבי צאן. על אף תפקידו החיובי של כלב מסוג זה, המונח באיוב ל', א הוא שלילי, והשווה ישעיהו נ"ו, י-יא. והשווה: ע' בורובסקי (לעיל, הערה 1, עמ' 141), על כלבים ששמרו על עדרי חזירים.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

כ"א, יט, כד; כ"ב, לח).⁵ תושבי הערים בארץ ישראל היו רגילים, מן הסתם, למראה של כלבים רעבים המסתובבים בלילה, נובחים ומייללים, בחפשמם אחר אוכל (תהילים נ"ט, ז, טו),⁶ או למראה של "כלב שב על קארו" (משלי כ"ו, יא).⁷ כלבים אלה היו עלולים לתקוף בני אדם (תהילים כ"ב, יז, כא), ומי שלא נזהר והתקרבו יתר על המידה, אפילו כדי לגלות יחס של חיבה,⁸ לא פעם הותקף או ננשך (משלי כ"ו, יז). אין בספרות המקראית כל רמז לכך, שכלבים נחשבו לחיות מחמד, או שהיו רגילים לגלות כלפיהם יחס מיוחד כלשהו.

גישת העמים האחרים בארץ ובארצות מסביב הייתה אמביוולנטית.⁹ מצד אחד, אפשר שהיה לכלב מעמד מסוים של קדושה בפולחן הכנעני.¹⁰ אצל החתים אף השתמשו בגורים בטקסים של טהרה וריפוי, מה שמזכיר את זיקת הכלב לאלת

5. וראה: מל"ב ט', לה-לו. אבל גם: שמות כ"ב, ל. סביר, שזריקה של בשר טרפה לכלב מתייחסת למציאות הקיימת בשדה ולא ביישוב, וכדעתה של א"א גודפרינד (לעיל, הערה 1, עמ' 391-392) שמדובר בכלבי רועים.

6. וראה: י' קלוטן-ברוק (לעיל, הערה 3), עמ' 39. היות שהקולות הרבים והמגוונים של הכלב, מושמעים בדרך כלל על ידי כלבים מבוייתים ולא פראיים, יש חוקרים שהעדיפו לתרגם את המונח 'המו' ('יישובו לערב יהמו ככלב וישובו עיר') כנהמת זעף (snarl), ולא כנביחה או יללה. ראה: M.E. Tate, *Word Biblical Commentary 20: Psalms 51-100*, Waco, Texas, 1990, p. 93.

7. על פסוק זה ראה: ט' פורטי, 'בעלי-חיים בספר משלי', בתוך: ע' רמון ור' שחורי (אוצרות), **"כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו"** [בראשית מט 9] דמויות בעלי-חיים מאוסף ליאו מילדנברג, חיפה תש"ס, עמ' 49-50 (= עמ' *60 באנגלית).

8. שם, עמ' 50 (= עמ' *60). האחיזה באוזני כלב (או בזנבו לפי התרגום ליוונית) נחשבת כהתגרות של כסיל.

9. על הכלבים הראשונים בארצות המקרא ועל הסוגים השונים של כלבים שנמצאו שם ראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 49-53, 55-71. על פי האמנות וממצאי העצמות, היו כנראה חמישה סוגים של כלבים: מאסטיף (Mastiff), כלב צאן, *Canis familiaris*, כלבי ציד כמו הסאלוקי (Saluki), וטריאר (Terrier). במשך הזמן נוספו סוגים ומינים נוספים.

10. ראה למשל: L. Stager, 'Why Were Hundreds of Dogs Buried at Ashkelon?', *BAR* 17(3), 1991, pp. 26-42, והספרות שצוינה שם. סטיגר מקשר בין קבורת מאות הכלבים באשקלון בתקופה הפרסית, לבין פולחן האל הכנעני רשף. אבל אין לו כל ראיה לכך. ראה: P. Wapnish and B. Hesse, 'Pampered Pooches or Plain Pariah's? The Ashkelon Dog Burials', *BA* 56(2), 1993, pp. 55-80. כמו כן, הוא הציע לחפש קשר לפולחן רפואי של הפיניקים. על הקשר בין הכלב לפולחני רפואה ראה להלן. מיתוס אוגריתי מספר על משתה של 'אל', אבי האלים הכנענים, שבו יש לכלב תפקיד חשוב, אך לצערנו לא ידוע מהו תפקיד זה. ראה: M.A. Pope, *Anchor Bible: Song of Songs*, Garden City 1977, p. 211. על קבורה פולחנית של גור בעקרון הפלשתית ראה: T. Dothan, 'Bronze and Iron Objects with Cultic Connotations from Philistine Temple Building 350 at Ekron', *Israel Exploration Journal* 52, 2002, p. 22. על פולחן הקרבת כלבים, אכילת הגופות וקבורת העצמות, בחצי האי ערב, וכל זה כהבעת הערכה לכלב כידיד נאמן, ראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 53-54.

הרפואה הבלית GU-LA¹¹. אפילו יש רמזים, שבחלק מארצות המזרח החזיקו בכלבים כחיות מחמד באותן התקופות.¹² אך מצד שני, יש גם מסורות רבות אצל עמים אלה על טומאת הכלב ומעמדו הבזוי במזרח התיכון העתיק,¹³ ואפילו על כך שהשתמשו בכלבים בפולחן, בגלל שהיו טמאים ומשכו את הטומאה מבני אדם אליהם, או שהשתמשו בכלבים בפולחנים שונים, היות שלא היה צורך בהם לשום דבר אחר.¹⁴ במידה שדברים אלה היו ידועים לעם ישראל, אין ספק שמעמדם הכללי של הכלבים בתרבויות אלה, לטוב ולרע, השפיע באופן שלילי על עם ישראל. כך, ניצול הכלב לפולחן, מסיבה כלשהי, מסתבר שגרר תגובות שליליות אצל עם ישראל, ושגם המסורות על מעמדם הבזוי התקבלו בהבנה ובהסכמה. רק במצרים העתיקה היה המצב שונה לגמרי. שם העריצו כלבים, ועשרות אלפי כלבים נקברו שם כמומיות.¹⁵ אבל ספק אם גם זה היה משפיע לטובה על מעמד הכלב בעם ישראל אז. באופן כללי אפשר לקבוע, שהגישה לכלב במזרח התיכון הקדום, גם אצל עם ישראל וגם מחוץ לו, הייתה שלילית.¹⁶

2. "ידידו הטוב של האדם"

כל עוד שהמסורות היהודיות ינקו מהמזרח הקדום, ששילב יחס שלילי לכלב עם תוספות פולחניות, לא ניתן היה לצפות שהיחס הבסיסי של עם ישראל לכלב ישתנה.

11. ראה: B.J. Collins, 'The Puppy in Hittite Ritual', *Journal of Cuneiform Studies* 42 (2), 1990, pp. 211-226; ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 54-55; וראה גם: B. Halpern, 'The Canine Conundrum of Ashkelon: A Classical Connection', in: M.D. Coogan et al. (eds.), *The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Honor of James A. Sauer*, Winona Lake, Indiana 2000, pp. 133-144. הוא רואה קשר בין GU-LA, אסקלפיוס ואשקלון. הכלב נקשר גם לעניינים רבים של כישוף. כך למשל, שיר בבלי עתיק מספר שאפשר להפסיק בכיית תינוק על ידי זריקה של פרוסת לחם לכלב בנוסף לשינון לחש מאגי. ראה: ש' שפרה ו' קליין, **בימים הרחוקים ההם: אנתולוגיה משירת המזרח הקדום**, תל אביב 1996, עמ' 613-614 ("יושב אפלה ולא אור").

12. ע' בורובסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 136-137; ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 53-54.

13. *Chicago Assyrian Dictionary*, 8: 68-73, s.v. kalbu. על קבורת צלמיות של כלבים על יד מפתן הבית כסגולה כנגד רוחות, שדים ומזיקים אחרים, ראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 65.

14. ב"י קולינס (לעיל, הערה 11).

15. ראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 28-48. באמנות המצרית מצויים כלבים בעלי גפיים ארוכים (tsm) וסאלוקי (Saluki), ובעלי גפיים קצרים מסוגים שונים של המאסטיף (Mastiff). הכלבים היו פופולריים כחיות מחמד וככלבי ציד. השתמשו שם בכלבים גם ככלבי שמירה, ואפילו ככלבי משטרה. עם זאת, ועל אף כל החיבה לכלבים, גם המצרים סלדו מה- pariah dog המשוטט בכפר ובעיר. הכלבים הגיעו למצרים כבר בתקופה הניאוליתית, וכמובייתים. מלכתחילה שימשו ככלבי שמירה, ורק לאחר מכן הפכו לכלבי ציד.

16. ראה: A.H. Brodrick, *Animals in Archaeology*, London 1972, p.109.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

אבל החל מהתקופה ההלניסטית, חלו שינויים משמעותיים בגישות הכלליות לכלבים. כפי שנראה, בעולם היווני-רומי חיבבו כלבים, גישה שהייתה יכולה להשפיע על היהודים בארץ ומחוץ לה. הכלב הפך ל-man's best friend¹⁷. גם בעולם הפרסי אהבו ואף העריצו כלבים, מה שהיה יכול להשפיע על היהודים. מטרתנו במאמר זה, לבדוק את גישת החברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד לבריה זו, שהפכה להיות הפופולרית ביותר ברוב החברות בעולם.¹⁸ בדיקה זו תתרום להבנת יחסה של החברה היהודית העתיקה לעולם החי בכלל, ותוסיף נדבך נוסף לניסיונות השונים שנעשו בזמן האחרון, להבין את חיי היום יום של עם ישראל בעת העתיקה.¹⁹

יוון, רומי ופרס

1. יוון

הכלבים היו פופולריים מאוד בעולם היווני-רומי.²⁰ היוונים אולי לא היו קשורים במיוחד לחיות מחמד, אך כלבים (וסוסים) נחשבו ליוצאי דופן מבחינה זאת, והיוונים גילו לא מעט חיבה וסנטימנטליות כלפי כלביהם.²¹ לפעמים אפילו הקימו 'נפשות'

17. עם זאת, השווה את הסנטימנט של יהודה עמיחי: "כמו זאבים הבאים ליל על כלבים שנעשו לעבדי בני אדם" (י' עמיחי, **שירים 1948-1962**, ירושלים-תל אביב תשנ"ג, עמ' 19), המבכה את איבוד הפראיות (המסמלת עצמאות) של הכלב.

18. ראה למשל: F. Mery, *The Life, History and Magic of the Dog*, New York 1968. מובן מאליו שתופעה זו קיימת כמעט בכל תקופה. ראה למשל: R.H.A. Merlen, *De Canibus*; או: S. Feeke (ed.), *The Dog in Eighteenth and Nineteenth Century Sculpture*, Leeds 2000. והשווה: M.E. Thurston, *The Lost History of the Canine Race*, Kansas City 1996. תורסטון טוענת, שעל אף הפופולריות הרבה של הכלב, לעתים רבות לא נשתמרו או לא נחקרו אתרים ארכאולוגיים החשובים לחקר הכלב, או מסמכים למיניהם שגם הם היו יכולים לתרום לחקר בריה זו.

19. מאמר זה מבוסס על פרויקט מחקר הנקרא "מעשי שעות הפנאי בחברה היהודית בעת העתיקה", ובמיוחד על חומר שיעסוק בחיות מחמד בחברה היהודית. במחקר הנוכחי אין אנו מצטמצמים לדיון על מקומו של הכלב כחיות מחמד גרדא, ונרחיב את דיונונו כדי לטפל בכל ההיבטים הקשורים למקומו של הכלב בעולם היהודי בתקופות הנ"ל.

20. ראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 102-83, ובמיוחד עמ' 84, על "ספרות כלבים" בעולם היווני-רומי. לרשימה מפורטת על ה-'breeds' השונים שהיו קיימים בעולם היווני-רומי, ראה שם, עמ' 103. חלק מהם ידוע רק מהספרות, ולכן אין לדעת איך נראו או אפילו אם נתקיימו. ראה גם: ס' מנשה, 'כלבים במסורת הקלאסית', בתוך: ע' רמון ור' שחורי (אוצרות; לעיל, הערה 7), עמ' 57-53 (עמ' 63-67*).

21. ראה: א"ה ברודריק (לעיל, הערה 16). מוטיב קבוע באמנות העתיקה הוא כלב שוכב מתחת לשולחן או למיטות הסועדים, וזוכה בפירורים שנפלו, או במנות שניתנו באופן ישיר על ידי סועדים נדיבי לב. ראה למשל את התמונות אצל מ"א פופ (לעיל, הערה 10), עמ' 212, 215.

לאה שנפטרו, ורשמו עליהן כתובת קבר.²² הכלב בעולם היווני נחשב כרע נאמן, גם למכובדים וגם לפשוטי העם, לגברים ולנשים, למבוגרים ולילדים.²³ לעתים רבות ליווה הכלב את אדונו בשליחויותיו השונות, לעבודה, לבית ספר (אבל חיכה בחוץ), לפליסטרה (palaestra), ולפעמים אפילו לקבר.²⁴ אין להתפלא, אם כן, שנתגלו עצמות כלבים, כנראה חיות מחמד, בקברי מתים יווניים.²⁵ ליוונים היו גם כלבי ציד, כלבי רועים וכלבי שמירה.²⁶ כלבים גם נקשרו לעגלות צעצוע קטנות, ולפעמים גם אומנו

לפטרקלוס (Patroklos), ידידו של אכילס (Achilles), היו תשעה "כלבי שולחן", שזכו מן הסתם לפירורי אוכל מסועדים. פטרקלוס היה כנראה קשור מאוד לכלבים אלה, וכסימן לחיבה זו, שניים מהם נשחטו על ידי אכילס, הונחו ליד האדון שלהם בעת ההלוויה שלו, והועלו באש יחד עם גויית פטרקלוס (איליאדה, כג, 172-174).

22. ראה: W.F. Gosling, 'Pets in Classical Times', *Greece and Rome* 4, 1934-1935, pp. 109-110.

23. התיאור הקלסי הוא של הכלב של אודיסיאוס (Odysseus), ארגוס (Argos), שהכיר את אדונו לאחר שאודיסיאוס נעדר מביתו עשרים שנה, ועל אף שהופיע בלבוש קבצן. הכלב, בשומעו את קולו של אודיסיאוס התרגש, ואז נפטר. גם לבנו של אודיסיאוס, טלמכוס (Telemachos), היו כלבים נאמנים שזכו לאכול משאריות השולחן שלו. המסורת היוונית יודעת על עוד כלבים נאמנים של בעלים מפורסמים, כמו כלבו של כנתיפוס (Xanthippos), אביו של פריקליס (Pericles), או כלבו של אלקביאדיס (Alcibiades). על כל זה ראה: ר"פ גוסלינג (לעיל, הערה 22). גם האמנות היוונית הרבתה לתאר כלבים כרעים של מבוגרים וכחיות מחמד של ילדים. ראה: פ' מרי (לעיל, הערה 18), עמ' 39, והשווה: ס' קלינגר, 'בעלי-חיים באמנות יוון', בתוך: ע' רמון ור' שחורי (לעיל, הערה 7), עמ' 26-21 (= עמ' 25-31*). וראה גם: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 87-86. אבל על אף כל מה שכתבנו, גם היוונים זכרו שכלב הוא כלב ויש לו לפעמים גם תכונות רעות, בדיוק כמו בני אדם. לפעמים אפילו השתמשו בדימוי של תכונות רעות אלה לשקף מה שרע בבן אדם. השווה: ס' מנשה (לעיל, הערה 20).

24. F.A.G. Beck, *Album of Greek Education: The Greeks at School and at Play*, Sydney 1975, p. 49; ר"פ גוסלינג (לעיל, הערה 22), עמ' 109-110; M. Golden, *Children and Childhood in Classical Athens*, Baltimore 1990, p. 125. וראה גם הערה 21 לעיל בעניין הכלבים של פטרקלוס.

25. D.C. Kurtz and J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971, p. 215. התגלו גם עצמות של חיות מחמד אחרות כמו ציפורים וחזירים קטנים.

26. ראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 87-95; פ' מרי (לעיל, הערה 18), עמ' 42-36. על כלבי ציד והציוד המיוחד שנדרש להם, ראה: D.B. Hull, *Hounds and Hunting in Ancient Greece*, Chicago-London 1964, esp. pp. 9-10, 18-19, 20-38. A.A. Phillips, *Greece*, and M.M. Wilcock, *Xenophon and Arrian on Hunting*, Warminster 1999, pp. 6-18. בעמ' 18-6 שם על scent hounds (כלבים שמנצלים את חוש הריח לציד) ו-sight hounds (כלבים שמנצלים את חוש הראייה לציד), ובעמ' 18-12 על classical breeds. וראה במיוחד את הטבלה המפורטת בעמ' 17, המראה את הגישות השונות לגבי הצבע המתאים לכלב צאן.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

לשעשע את בעליהם או קהל צופים.²⁷

בנוסף לכל זה, לכלבים היה תפקיד גם בפולחן, כפי שכבר ראינו לעיל לגבי המזרח התיכון הקדום. הכלבים התברכו כביכול בכוח מרפא בלשוניותיהם, היו קשורים לפולחן של אל הרפואה אסקלפיוס (Asclepius), והסתובבו לעתים קרובות במקדשים של אל זה.²⁸ כלבים גם נקשרו לפולחן האלה ארטמיס (Artemis), והועלו כקרבנות לכבודה. צעירי ספרטה (Sparta) הקריבו כלבים לאל המלחמה ארס (Ares).²⁹

2. רומי

הרומאים 'השתגעו' על כלבים, וכל גילוי של חיבה שהוזכר לעיל כלפי הכלב בעולם היווני, התקיים בעולם הרומי ביתר אינטנסיביות. לכן, בחברה הרומית נראו כלבים, מכל הסוגים שהזכרנו למעלה, כמעט בכל מקום.³⁰ גם הקשרים האינטימיים עם הכלב כרע או כחיית מחמד היו לעתים רבות מאוד אינטנסיביים.³¹ ילדים רומיים אהבו מאוד את כלביהם, שיחקו אתם, חיקו אותם במשחקהם, גם בלעדיהם. אפילו במותם, רבים מהילדים ניסו שלא להיפרד מכלביהם האהובים,

27. ראה למשל: פ"ג בק (לעיל, הערה 24), עמ' 49. על עגלות מסוג זה ראה: 'שוורץ, "עגלה של קטן", ' תרביץ סג, תשנ"ד, עמ' 375-392, ובמיוחד עמ' 390, תמונה 4.

28. J. Serpell, *In the Company of Animals: A Study of Human-Animal Relationships*, Oxford 1986, pp. 175-176. השווה: ב"ג' קולינס (לעיל, הערה 11), עמ' 214. השווה גם לדברי פלוטרכוס (המאה הראשונה ותחילת המאה השנייה לספירה), שמספר על יוונים שהשתמשו בגורים בטקסי רפואה שונים. למשל, היו לוקחים כלבים אלה ומעבירים אותם מעל לחלקי הגוף של החולה, במגמה להעביר את המחלה מהחולה לכלב. ראה: Plutar., *Quaest. Roman.* lxxviii. גם פליניוס (המאה הראשונה לספירה) מספר על החזקת גורים מעל לבטן, למעיים או לאיברים אחרים של חולים. הכלבים מתו, והחולה החלים. ראה: xxx: 42-3; xxx *Nat. Hist.* 64. לרשימה שלמה של מחלות שניתן לרפא אותן בשימוש בכלבים חיים או בהפרשות שלהם, ראה: E.E. Burris, 'The Place of the Dog in Superstition as Revealed in Latin Literature', *Classical Philology* 30, 1935, pp. 32-42, esp. pp. 32-41.

29. על פולחנים אלה ראה: R.E. Bell, *Dictionary of Classical Mythology, Symbols, Attributes and Associations*, Oxford-Santa Barbara 1982, p. 68.

30. ראה: J.M.C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, Baltimore-London 1973, pp. 102-124.

31. בדיווח על החפירות האחרונות בנמל פיזה באיטליה נמסר על מציאת שלד שלם מהמאה הראשונה לפנה"ס של גבר, ועל ידו שלד של כלב. החופרים משערים שהגבר עבד בנמל, ושהכלב היה חיית המחמד שלו. שלד הכלב דומה לזה של ה-Basset Hound, הידוע גם כצייד וגם כחיית מחמד, והיה פופולרי בנמלים ובספינות כצייד עכברים ומזיקים אחרים. נתגלו בחפירות אלה שרידים של עוד 16 כלבים, שמן הסתם מילאו תפקידים דומים. ראה: G. Burke, 'Anchored in History', *Time*, March 13, 2000, p. 56.

על ידי חקיקת סצנות שונות של "ילד עם כלבו" על ארון מתים.³² כלב מיוחד או יוצא דופן, לפעמים אפילו תרם למעמד של נער רומי צעיר בין חבריו.³³ הרומים אהבו כלבים מכל הסוגים ומכל הגדלים, אבל נשים אהבו במיוחד את הכלבים הקטנים מזן Maltese שכוננו Lap Dogs. גם גברים לפעמים נקשרו לכלבים קטנים מהסוג הזה, כדוגמת המשורר הרומי מרטייליס (Martial), שנשבר כאשר כלבתו המלטיזית איסא (Issa) נפטרה, והוא כתב שיר לזכרה.³⁴ הרומים, כמו היוונים, לפעמים גם הקריבו כלבים.³⁵

הכלב הושאל לתחום עולם המשחקים וההימורים. כך, לפעמים במשחקי לוח (Board Games) כינו את ה'חייל' בשם 'כלב'. המשחק בקוביות הפסיד אם זרק 'כלבים' (Canes), שזה המספר הנמוך ביותר בזריקה של ארבעת הקוביות, כאשר בכל אחת מהקוביות יצא המספר אחד.³⁶ כינוי זה מלמד אותנו, שעל אף המהפך החיובי בהתייחסות לכלבים בעולם היווני-רומי, עדיין הייתה מידת מה של יחס אמביוולנטי לחיה זו.

בעצם, על אף שהכלב היה יכול להיות רע נאמן, בעל סגולות רפואיות ופולחניות, הרומים לא שכחו שמדובר בכלב. לכן יש גם תיאורים של חיה זו כטמאה או כאוכלת פגרים, או כסתם חיה אלימה המסוגלת לנשוך.³⁷ הגישה לכלב בעולם הרומי נקבעה כנראה לפי סוג הכלב: גישה חיובית לחיית מחמד או לכלב שבוי, עמ' 32-35.

32. J.P.V.D. Balsdon, *Life and Leisure in Ancient Rome*, London 1969, p. 91; G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria*, Leiden 1951, p. 45.

33. E. Eyben, *Restless Youth in Ancient Rome*, London-New York 1993, p. 102-103.

34. G. Jennison, *Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome*, Manchester 1937, p. 127. וראה גם: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 93.

35. למשל הקריבו לרוחות ה-Lares Praestitiae, ששמרו על הגבולות. ראה: ר' בל (לעיל, הערה 29), עמ' 68. כמו כן, הקריבו גורים אדומים, ובדקו את המעיים שלהם, בטקס הנקרא augurium canarium, והקריבו כלב אדום ב-Robigalia, כשהמטרה הייתה למנוע נזק מהיבול החקלאי, או למנוע נזק מהחום של כוכב הכלב. על כל זה ראה: א"א בוריס (לעיל, הערה 28), עמ' 32-35.

36. ראה: י' בלסדון (לעיל, הערה 32), עמ' 151; J. Schwartz, 'Gambling in Ancient Jewish Society and in the Graeco-Roman World', in: M. Goodman (ed.), *Jews in a Graeco-Roman World*, Oxford 1998, pp. 145-165.

37. ראה: פ' ופניש וב' הסה (לעיל, הערה 10), עמ' 72; L.P. Day, 'Dog Burials in the Greek World', *American Journal of Archaeology* 88, 1984, 29 n. 38. האלימות הביאו ברכה. ראה למשל: א"א בוריס (לעיל, הערה 28), על כלב משוטט שהחזיק בפיו יד של אדם, וכשעבר על יד הקיסר אספסינוס, פירשו זאת, שהקיסר יזכה לכל דבר שיבקש. השווה: V. Olivova, *Sports and Games in the Ancient World* (translated by D. Orpington), New York 1985, pp. 158-159. מהמאה השישית לפנה"ס, הידוע בשם "קבר החוזים" (Tomb of the Augurs) ועליו תיאור של כלב התוקף אדם המנסה להדוף אותו.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

וגישה שלילית יותר לכלב פרא. לא הייתה גישה מהותית אחת של הערכת הכלב בכל מחיר, בניגוד, למשל, למציאות במצרים שהזכרנו לעיל, ובניגוד למציאות בפרס שנזכיר כעת. העולם היווני-רומי הכיר גם בדימויים שליליים לגבי הכלב, והזכיר אותם בצד המוטיבים החיוביים.³⁸

3. המזרח: פרס

הפרסים לא רק שאהבו כלבים, אלא גם העריצו אותם. הערצה זו כנראה מבוססת על השירות החשוב שנתנו הכלבים לחברה הפרסית העתיקה הנוודית ככלבי צאן וכלבי שמירה, וגם קשורה לרעיונות תאולוגיים של הדת הזורואסטריית, הקשורים במיוחד לכלבים.³⁹ כך, מקומו של הכלב בהייררכיית הבריאה היה מיד לאחר מקומו של בן האדם.⁴⁰ הכלב נקבע כמייצג את עולם המתים, ותקרובת הוגשה לנפטר על ידי הגשתה פיזית לכלב. הכלב גם הגן על האדם נגד 'המזיקים' של העולם הזה, ובמבטו היה יכול להבריח שדים ורוחות. הכלב היה המלווה הנאמן של נשמת הנפטר בעת ירידתה לשאול, וגופות נפטרים בפרס לא נקברו, אלא נשארו במגדלי קבורה, שפתוחים בפני כלבים (וציפורי טרף).⁴¹ בניגוד למה שראינו בעולם היווני-רומי, שלפעמים הגישו שם פירורים ושיירי סעודה לכלבים, מאמינים זורואסטריים אדוקים הגישו אוכל לכלב לפני התחלת כל סעודה, וגם מאמינים פחות אדוקים הקפידו על כך, במיוחד בימי חג.⁴²

הייתה גם ספרות זורואסטריית-כלבית ענפה, על אף שלא הרבה שרד ממנה.⁴³ כך, למשל, בפרקים (Fargard) "ג ו"ד של ה-*Vendidad* (או ה-*Videvat*), העוסקים בדיני טומאה וטהרה, יש דיון נרחב על הכלב ועל חיות דומות או קרובות לו. שם נזכרים הסוגים השונים של הכלבים שהיו קיימים בעולם הפרסי, כמו כלבי צאן או רועים, כלבי שמירה וכלבי בית. נזכרו גם התפקידים שהטילו על כל סוג של כלב, העונשים שהוטלו על מי שפגע בהם בצורה כלשהי, אפילו, למשל, בנתינת אוכל פגום, וגם העונשים שהוטלו על כלב נושך. בפרקים אלה מופיע שיר הלל לכלב, שבו הוא

38. ראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 101-100. והשווה את המקורות אצל: J.G. Mueller, *Des Flavius Josephus Schrift Gegen den Apion, Text und Erklarung aus dem Nachlass*, Basel 1877 (Hildesheim 1969), p. 262

39. ראה: M. Boyce, *A History of Zoroastrianism, I, The Early Period*, Leiden 1989²

40. פ' ופניש וב' הסה (לעיל, הערה 10), עמ' 71; מ' בוויס (לעיל, הערה 39), עמ' 302-303.

41. מ' בוויס (לעיל, הערה 39), עמ' 120, 302-303.

42. מ' בוויס (לעיל, הערה 39), עמ' 163.

43. ראה: J. Darmesteter (tr.), *The Zend-Avesta, Part I: The Vendidad*, Oxford 1895, p. 155.

מושווה לכוהן, לגיבור, לבעל בית, למשורר, לילד ועוד.⁴⁴ הפרסים הדגישו במיוחד את חשיבות כלבי הרועים וכלבי הציד, אבל גם את כלבי הבית ששמרו נגד גנבים וזאבים, ושאוּלי היו גם כלבי מחמד.⁴⁵ הפרסים לא תמיד הקפידו על הגדרה זואולוגית ברורה של 'כלבים', אך מה שצירפו למשפחתם, כמו הקיפוד שהצטיין בניקוי הבית ממזיקים ונחשים, רק העלה את מעמדו הכללי של הכלב בעולם זה.⁴⁶

החברה היהודית

לאור הגישה השלילית לכלב במסורת המקראית, אין זה מפתיע, שרבים מהמקורות היהודיים בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד ממשיכים קו זה. אף על פי כן, לעתים רבות גם הכירו בתועלת שיש בכלבים. להלן נבחן את המוטיבים, שהיו נפוצים בחברה היהודית על כלבים, בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד.⁴⁷

1. כלבי צאן

נתחיל את דיוננו בכלבי צאן. יוסף בן מתתיהו הזכיר שני סוגים של כלבים: בהתייחסו לאיסור להביא "מחיר כלב" לבית ה' (דברים כ"ג, יט), פוסל יוסף "שכר בעד הרבעת כלב, אם כלב ציד או שומר עדרים", שאין להביא ממעות אלה קרבן.⁴⁸ אין יוסף מזכיר איסור כולל של הרבעת כלבים וגידולם, ובמיוחד לגבי כלבי ציד וכלבי צאן, אלא רק איסור להביא קרבן מהשכר שמקבלים עבור הרבעתם.⁴⁹ נתייחס תחילה ל'כלב שומר עדרים' ולאחר מכן לכלב ציד.⁵⁰

44. שם, עמ' 154-185. אבל אפילו הפרסים הכירו במגבלות הכלב, והשוו אותו שם גם לגנב ולזונה.

45. שם, עמ' 160.

46. שם, עמ' 156, הערה 1.

47. יש לראות גם את הדיונים הכלליים של L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmuds*, Frankfurt am Main 1858, ושל S. Krauss, *Talmudische Archaeologie*, Leipzig, pp. 82-89 (Hildesheim 1966), pp. 120-122, 510-511. הכלבים הקטנים (גורייתא) הנזכרים בבבלי כתובות סא ע"ב אינם חיות מחמד, כטענת לויסון, אלא game pieces במשחקי טבלה. ראה: י' שוורץ (לעיל, הערה 36); V.A. Keats, *Chess in Jewish History and Hebrew Literature*, Jerusalem 1995, pp. 21-22.

48. קדמוניות היהודים, ד 206.

49. פירוש אחר לפסוק ראה במשנה, תמורה פ"ו מ"ג, ובמקבילות.

50. על כלבים כאלה בתקופת המקרא, השווה: איוב ל', א ("כלבי צאני"), וישעיהו נ"ו, ט-יב.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

אי-אפשר היה לעסוק במרעה כלשהו מבלי להזדקק לכלבי מרעה או לכלבי צאן.⁵¹ הם היו ידועים כנאמנים לבעליהם, שמרו על צאן ובקר ביעילות ובאגרסיביות נגד שודדים וחיות טרף, ועזרו לרועה במשימות המרעה.⁵² רוב המקורות היהודיים לגבי כלבי צאן נמצאים בספרות חז"ל ולא בספרות הבית השני, אבל סביר שלא היו שינויים מרחיקי לכת בעבודתם של כלבים אלה, ומן הסתם מקורות חז"ל טובים גם לגבי תקופת הבית השני. כך למשל, אנו מוצאים בבראשית רבה:

ר' אבא בר כהנא אמר מאה ותרתיין רבבן ושבעה אלפיין ומאתן עניין הוה לאבונן יעקב, ר' לוי אמר ששים ריבוא כלבים, ורבנין אמ' ק"כ ריבוא, ולא פליגי מאן דאמר ששים ריבוא, לכל עדר כלב, למאן דאמר ק"כ לכל עדר ב' כלבים.⁵³ תרגום: ר' אבא בר כהנא אמר, מאה ושניים רבבות ושבעת אלפים ומאה עדרי צאן היו לאבינו יעקב. ור' לוי אמר ששים ריבוא כלבים. וחכמים אמרו מאה ועשרים ריבוא [כלבים]. ואין הם חולקים. מי שאמר ששים ריבוא, לכל עדר - כלב, ומי שאמר מאה ועשרים ריבוא, לכל עדר - שני כלבים.

המסורת עוסקת במספר העדרים וכלבי הצאן שהיו כביכול ליעקב, בחזרתו לארץ מביתו של לבן. כל המספרים הם כמובן דמיוניים, ומטרת המסורת להדגיש שהיו ליעקב הרבה עדרים, ובעקבות כך הרבה כלבי צאן. מעניינות יותר הן הגישות השונות לגבי מספר כלבי הצאן הנחוצים לעדר, זאת אומרת, האם צריכים אחד או שניים. שתי הגישות משקפות כנראה מציאות מסוימת. בעדרים קטנים בעלי שניים

51. ראה: י' שוורץ 2000 (לעיל, הערת כוכב [*]), והשווה: R. Coppinger and R. Schneider, 'Evolution of Working Dogs', in: J. Serpell, (ed.), *The Domestic Dog: Its Evolution, Behaviour and Interactions with People*, Cambridge 1995, pp. 27-29 (= sheep dogs); pp. 29-31 (= herding dogs). המקורות מזכירים שלושה סוגים של מרעה בעת העתיקה: 1. במדבר במשך כל השנה; 2. במדבר במשך הקיץ; 3. סמוך ליישוב. בכל אלה היה קשה להסתדר בלי כלבי צאן ומרעה. גם הרועה המקצועי, שטיפל בצאנם של חקלאי האזור, היה זקוק לכלבים, וסביר שאפילו בעל משק פרטי עם כמה כבשים או עזים בודדים, היה תלוי בכלבי צאן או בכלבי שמירה. ראה: Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London-New York 1994, pp. 165-167.

52. באופן כללי השווה: ג' טונבי (לעיל, הערה 30), עמ' 106-107. תיאור מפורט ביותר על כלבי צאן ומרעה נמצא בספרו של הרומי בן המאה הראשונה Lucius Junius Moderatus Columella (Columella, *De re rustica*, VII. [12. 1-14]). המסורת הפרסית קובעת, שעצם הקיום של הצאן והבקר תלוי בכלבי המרעה. ראה: ג' דרמסטטר (לעיל, הערה 43), Saddar 31, p. 168, n. 1. בתקופה המודרנית קורה לא פעם, שלכלבי צאן ומרעה כבר אין תעסוקה, קיימת בעיה של אבטלה, וחלק עברו 'הסבה מקצועית' לתחומים לא פחות חשובים. כך, הבורדר-קולי הפך כיום למגרש ציפורים בשדות תעופה, בברכות דגים ועוד. ראה: צ' רינת, 'הכלב הוא וורקהוליק כפייתי-אובססיווי', **הארץ**, 23.2.2000, עמ' 6.

53. בראשית רבה ויצא פרשה עג יא, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 855-856. והשווה אל המקבילה בתנחומא (בובר) ויצא כד, עמ' 161, ושם בשינויים קלים.

עד חמישה פרטים, היה מספיק כלב אחד, שעיקר תפקידו היה שמירה. בעדרים גדולים יותר, הכלב היה צריך לא רק לשמור על העדר, אלא גם להנהיג אותו, ביחד עם הרועה. במקרה כזה היה בדרך כלל צורך בשני כלבים, אחד מאחורי העדר ואחד מלפניו. במסורת שהצגנו כאן, מתוארים עדרים רבים, מן הסתם גם גדולים, שהיו צריכים לעבור דרך ארוכה. במקרה כזה היו צריכים שני כלבי צאן לעדר. גם מקורות אחרים מכירים את המציאות הזאת של שני כלבי צאן לעדר. כך למשל אנו מוצאים בספרי:

משל למה הדבר דומה? לשני כלבים שהיו בעדר והיו צהובין זה עם זה, בא זאב לטול טלה מן העדר והיה אחד מהם מתגרה כנגדו, אמר חבירו אם איני הולך ומסייעו עכשיו הורגו ועוקף עלי והורגני. עשו שלום זה עם זה ונלחמו עם הזאב.⁵⁴

המסורת לא מספרת על גודל העדר, אבל מזכירה במפורש שני כלבים. אמנם יש לצפות שהם יפעלו בהרמוניה בגלל הרמה הגבוהה של כלבי הצאן, אבל תמיד צריכים לזכור שמדובר בכלבים, וייתכן לפעמים שהם לא יסתדרו.⁵⁵ במקרה שציינו, על אף הבעיות 'הפרסונליות' לכאורה בין שני כלבים, ברגע המכריע הם פעלו בדיוק כמו שנדרש מכלבי צאן, שחייבים לשמור על העדר, והדפו את הזאב.⁵⁶ הזאבים לא היו האויבים היחידים של כלבים אלה. בספר בן סירא מובא פתגם על הצבוע שתוקף את הכלב.⁵⁷ גם כלבים פראיים תקפו אותם,⁵⁸ ואפילו הבהמות שהם שמרו עליהם, לעתים פגעו בהם, במיוחד אם היו גדולות.⁵⁹ כל זה מספק סיבות נוספות לשימוש בשני כלבים לכל עדר, ולא באחד. כדי לתפקד, כלבים אלה נזקקו לדיאטה עשירה יותר מזו שהייתה מנת חלקם של רוב הכלבים.⁶⁰ במשנה במסכת חלה פ"א מ"ח קוראים על "עיסת הכלבים", שהרועים

54. ספרי במדבר פיסקא קנז (מהד' הורוויץ עמ' 209). והשווה למקבילות בבבלי סנהדרין קה ע"א, תנחומא (בובר) בלק ד, עמ' 134; תנחומא בלק ג; במדבר רבה פרשה כ ב.
55. וראה בכורות נה ע"א. היו כלבי צאן שלא צייתו לבעליהם. על התחברותם של כלבי צאן כנגד אויב משותף כמו זאב, ראה: S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, Copenhagen 1958, VI, p. 223 (J624.2). בעת צרה, כלבים ובמיוחד כלבי ציד וכלבי צאן, נוטים להתחבר ביחד (allelomimetic behavior). ראה: J.L. Cloudsley-Thompson, *Animal Behaviour*, New York 1961, p. 152. דבר זה עוזר להבין את התנהגותם של שני הכלבים במסורת הנ"ל מול האויב המשותף.
56. על האגרסיביות הנדרשת מכלבים אלה, ראה: קולומלה (לעיל, הערה 52), 52.9.vii.
57. בן סירא י"ג, כ, מהד' סגל עמ' פב.
58. משנה בבא מציעא פ"ז מ"ט.
59. ירושלמי בבא קמא פ"ב ג ע"א.
60. ההלכה כמובן קבעה, שבעל הכלב חייב להאכיל את כלבו. ראה למשל: בבלי שבת קנה ע"ב; והשווה: תוספתא יום טוב פ"ב ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 287. כמוכן שכלבי רועים, כמו כלבים אחרים, יכולים להסתפק באכילת נבלה (ביצה כא ע"א), או באכילת עצם (יוסף בן מתתיהו,

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

אוכלים ממנה, ולכן היא חייבת בכל החובות ההלכתיות של עיסה שהיא מאכל אדם.⁶¹ לפי ר' שמעון בן לקיש, עיסת כלבים הייתה עיסה שהוסיפו לה מורסן,⁶² מן הסתם לטובת מערכת העיכול של הכלבים. במסורת הרומית קבעו במפורש, שיש להאכיל את הכלבים האלה באוכל משובח, בקמח שעורים וחלב, או בלחם בתוספת מי עדשים, מאכלים שהיו מיועדים לחזק את הכלב ולעזור למערכת העיכול שלו.⁶³ גם העובדה שאפו עיסה זו בצורות הדומות ללחם או לעוגיות, מעידה על האופי המשופר של הלחם הזה המיועד מלכתחילה לכלבים.⁶⁴ לא פעם הרוויחו כלבים אלה טיפול ואוכל מיוחד, כיוון ששמרו לא רק על הצאן אלא גם על בעליהם. כך למשל מוצאים בירושלמי:

רעייא חלבון חלב ואתא חיויא ואכל מיניה והוה כלבא מסתכל ביה. כד אתון ייכלון מישרי נבח בהון ולא אתבוננון. בסופא אכל ומית (ירושלמי תרומות פ"ח, מו ע"א). תרגום: רועים חלבו חלב ובא נחש ואכל ממנו (והטיל בו רעל) והכלב היה מסתכל בו. כאשר באו הרועים ורצו לאכול מהחלב, הכלב נבח בהם והם לא שמו לב לכך. לבסוף הוא אכל [את החלב המורעל] ומת.

במקבילה לסיפור זה, בפסיקתא דרב כהנא, נוסף:

וקברוניה ועבדון לה נפש, ועד כדון היא מתקריה נפש דכלבא (ויהי בשלח פסקא א, יא, מהד' מנדלבוים עמ' 175-176). תרגום: וקברו אותה, ועשו לו 'נפש' ועד עכשיו היא נקראת 'מצבת הכלב'.⁶⁵

היות שכלבי הצאן נודעו בנאמנותם לצאן ולבעליהם, כל יוצא מן הכלל לתופעה זו

- קדמוניות** י"ב, 288 - ואילך; שבת קכח ע"א). לפעמים גם שחטו בשר בשבילם (תוספתא חולין פ"ב ה"טו, מהד' צוקרמנדל עמ' 502 - ואין אנו דנים כרגע בשחיטת העזרה).
61. ראה בסוגיה בירושלמי חלה פ"א, נח ע"א. עם זאת, אפשר שלפעמים דבר זה מעיד על המזון הדל של הרועים. היו גם רועים שנמנעו מלאכול עיסה זו. השווה: עירובין פא ע"א, על זריקת פת שעורים לכלבים (בבבל), והימנעותם מלאכול אותה. וראה גם דיונונו בהמשך על האכלת כלבים.
62. שם.
63. קולומה (לעיל, הערה 52), vii. 12.10. והשווה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 72. גם במזרח התיכון הקדום זכו כלבים מסוימים, כגון כלבי צאן, לאוכל משובח.
64. תוספתא חלה פ"א ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 276, וירושלמי חלה שם. אם הם נאפו בצורת 'לימוד', שאינו צורה רגילה לכיכר, אין הרועה חייב להתייחס ללחם זה כמאכל בן אדם.
65. ש' ליברמן, **יונית ויונות בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ב, עמ' 96, הערה 91, טוען שסיפור זה ודומיו במקורות חז"ל, משקפים מוטיבים חיוביים מקובלים בעולם היווני-רומי על הכלב. אפילו אם כך הוא, העובדה שמוטיב זה חדר לספרות חז"ל, מצביעה, מן הסתם, שגם הם חשבו שכך יתנהג כלב צאן נאמן.

עורר השתהות.⁶⁶ זאת הייתה כנראה בדיוק המטרה של מחבר ספר חנוך בפרק פט, מב-מט, כאשר בתיאורו על תולדות האנושות ועם ישראל השתמש בדימויים של בהמות וחיות, וצירף את הכלבים לשועלים ולחזירי הבר שתקפו את הצאן, במקום לשמור עליהן.⁶⁷ את ה'צאן' מזהים עם ישראל, את ה'כלבים' עם הפלשתים, את ה'שועלים' עם עמון או עמלק, ואת 'חזירי הבר' עם האדומים.⁶⁸ השימוש בכלב כמסמל את הפלשתים מעניין במיוחד, לאור בית הקברות הגדול לכלבים מהתקופה הפרסית, שנתגלה באשקלון, עיר שמזוהה עם הפלשתים בתקופת המקרא.⁶⁹

כל מה שראינו עד כה לגבי כלבי צאן או כלבי מרעה, התייחס לכלבים שפעלו בשירותם של רועים מקצועיים, שהתרחקו מהיישובים עם עדריהם. כזכור, התקיימו לפעמים עדרי צאן קטנים, שיצאו למרעה קרוב ליישוב, וחזרו לדירי צאן או למכלאות בתוך היישוב עצמו.⁷⁰ אין ספק שכלבי צאן היו נחוצים גם כאן כדי לשמור על הצאן, במכלאה או מחוצה לה, כנגד מזיקים מכל הסוגים, וכאן עבודת השמירה הייתה קשה יותר.⁷¹

2. כלבי ציד

כזכור, יוסף בן מתתיהו הזכיר כלבי ציד.⁷² כלבים אלה ידועים בעמים רבים בעולם העתיק, ובמיוחד אצל אלה שהרבו לעסוק בציד.⁷³ אבל אצל היהודים יש רק מקור

66. אבל, כפי שהזכרנו לעיל, בסופו של דבר מדובר בכלב. כך בירושלמי סנהדרין פ"ב, כ ע"ב: "משתין בקיר" (שמ"א כ"ה, כב, לד) - מה עיסקיה דכלבא? משתין בכתלא". וראה גם: בבלי בבא בתרא יט ע"ב.

67. השווה: בבא קמא טו ע"ב, שבבבל כלבים לא היו רגילים לאכול צאן, וסביר שכלבי ארץ ישראל לא היו שונים בכך.

68. M. Black, *The Book of Enoch or I Enoch: A New English Edition*, Leiden 1985, p. 267.

69. ראה למשל: יהושע י"ג, ג; שופטים י"ד, יט; שמ"ב א', כ. על בית קברות זה והממצא שם ראה בדיונו לעיל, וגם: L.E. Stager, 'When Canaanites and Philistines Ruled Ashkelon', *Biblical Archaeology Review* 17 (2), 1991, pp. 24-43; idem, 'Why Were Hundreds of Dogs Buried at Ashkelon?', *ibid*, 17(3), 1991, pp. 26-42 (לעיל, הערה 10).

70. ראה למשל: משנה בבא קמא פ"ו מ"א, והשווה: ז' ספראי (לעיל, הערה 51), עמ' 165.

71. ראה: משנה בבא קמא פ"ב מ"ג; תוספתא בבא קמא פ"ב ה"א, מהד' ליברמן עמ' 5; ירושלמי שם פ"ב, ג ע"א; ובבלי שם כא ע"ב. מדובר בכלבים וגדיים שקופצים ו/או נופלים מגגות למטה, או שקופצים מלמטה למעלה, ובכך גורמים לנזק. סביר שהכלבים שנמצאים ביחד עם גדיים אלה הם כלבי צאן (או שמירה). לא נראה מהמקורות שגדיים ועזים אלה נשארו במכלאה כל היום, מה שהכביד על הכלבים בתפקידם. וראה גם דיונו בהמשך על כלבי שמירה.

72. קדמוניות היהודים, ד, 206.

73. ראה: פ' מרי (לעיל, הערה 18), עמ' 31, 34-35, 40, 46-47, ועוד.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

אחד, בנוסף למה שנזכר אצל יוסף בן מתתיהו, שאולי מרמז על כלבי ציד, מה שמעיד על העיסוק היהודי המועט בתחום זה,⁷⁴ בשונה מהמקורות הרבים שראינו לעיל לגבי כלבי צאן ומרעה, המשקפים כנראה עיסוק יהודי רב בתחומים אלה: בפרק ב' של 'צוואת יהודה' מסופר על כישרונותיו של יהודה כצייד (ב', ב-ה). הוא תפס והרג איילה, צבי, אריה (והציל גדי מפיו), דוב וחזירי בר. עוד מסופר שם (ב', ו), שבחברון התנפל נמר על כלב, ויהודה אחז בזנב הנמר והרגו. אמנם לא ברור האם יהודה מתואר כאן באמת כצייד, או רק כמי שהרג חיות רעות שנתקל בהן, ובמקרה היה מלווה בכלב. קשה אם כן לדעת, למה התכוון יוסף בן מתתיהו כשתיאר את היהודים כמגדלים כלבי ציד. אפשר אולי שהיהודים גידלו אותם לשימושם של נכרים שעסקו בצייד.⁷⁵

74. ראה: ל' לויסון (לעיל, הערה 47), עמ' 89. בכל ספרות חז"ל אין אזכור לכלב מסוג זה. ראה רש"י, בבא קמא פ ע"א, ד"ה כופריים, שהביא פירוש שאלה הם "כלבים גדולים של ציידים". אבל אין לפרש כופריים כך. וראה לויסון, שם, וראה דיונונו בהמשך. על היהודים וציד ראה: M. Mainzer, 'Jagd, Fischfang und Bienenzucht bei den Juden in der tannaieischen Zeit',

Monatsschrift fuer Geschichte und Wissenschaft des Judentums 53, 1909, pp. 174-189, J. Schwartz, 'Pigeon Flyers in Ancient Jewish: והשווה: 303-327, 453-468, 539-562 *Society*', *Journal of Jewish Studies* 48, 1997, pp. 105-119

75. השווה למשל משנה עבודה זרה פ"א מ"ז. ספק אם סצנות הציד ברצפות פסיפס בארץ, הכוללות כלבי ציד, תורמות הרבה לתולדות הציד אצל נכרים או אצל יהודים בארץ. סביר יותר שסצנות אלה משקפות מוטיבים אומנותיים נפוצים. כלבי ציד הרודפים אחרי חיות שונות מתוארים, למשל, ברצפת פסיפס של וילה רומית (שהפכה לקפלה נוצרית) בבית גוברין (M. Avi-Yonah, *Art in Ancient Palestine: Selected Studies*, Jerusalem 1981, p. 293), בחדר בהר ציון השייך לאבות האוגוסטיניים (שם, עמ' 317), ברצפת הפסיפס בכנסייה בכיסופים (R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden 1988, p. 339), וברצפת הפסיפס מן המאה הג' או ראשית המאה הד' בלוד (מ' אבישר, 'לוד - רצפת הפסיפס', *קדמוניות* לב, תשנ"ט, עמ' 41-43 (בשטח חפירה נוסף, מדרום לפסיפס זה, נמצאה רצפת פסיפס נוספת, קדומה יותר, הכוללת גם תיאורי חיות וסצנות ציד. אך הרצפה טרם נחקרה, ובינתיים כוּסְתָה), וברצפת פסיפס בשכם (C. Dauphin, 'A Roman Mosaic Pavement from Nablus', *IEJ* 29, 1979, pp. 11-33). הכלבים בלוד ובשכם מתוארים ברמתה זהה. מספר כלבי ציד מופיעים גם בשרידים יהודיים. כפי שכבר כתבנו, ספק אם ניתן ללמוד הרבה על הקשר של היהודים לתחום זה. בנוסף על כל אלה, הזכיר ארווין גודינוף נר יהודי שהיה בו תיאור של כלב ציד הרודף אחר ארנבת. גודינוף מצא את הנר בחנות בביירות שבלבנון, וטען שנמצאה מנורה חקוקה עליו, מה שהופכו לנר יהודי (E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period I*, New York 1953, p. 142). גם ברצפות הפסיפס של בית הכנסת בבית שאן ובית הכנסת של עזה מתוארות סצנות של כלב ציד רודף אחרי צבי (חכלילי, שם).

3. כלבי שמירה

אחד מתפקידי החשובים ביותר של הכלב היה השמירה על הבית, על החצר ועל הרכוש של בעליו. קולומלה, שהזכרנו לעיל,⁷⁶ מתאר את הכלב האידיאלי למשימות אלה: הוא חייב להיות גדול ובעל קול חזק, שבמראהו ובנביחותיו יוכל להבריח מזיקים ופולשים למיניהם.⁷⁷ בניגוד לכלבי צאן, שבעליהם העדיפו שיהיו בעלי שער לבן כדי להבדיל בינם לבין חיות טרף, נדרש לכלב השמירה שער שחור, כדי להפחיד פולשים, וכדי להסתירו בלילה.⁷⁸ כלב שמירה היה צריך להיות בעל סבלנות רבה כדי לבצע את משימות השמירה, והיה צריך להימנע מנדידה והסתובבות מוגזמת מחוץ לאזור הבית והחצר. הוא היה צריך להיות זריז, אבל לא זריז מדי, היות שלא שמר בדרך כלל על שטח גדול. נדרשה ממנו אגרסיביות כדי להגן על עצמו ועל 'מרחבו', אבל לא במידה מוגזמת, כדי שלא יתקוף את אנשי הבית.⁷⁹

התרומה של הכלב לביטחון הייתה ידועה. מסורת בבליית קובעת שאין לדור במקום "דלא צניף בה סוסיא ולא נבח בה כלבא".⁸⁰ אמנם, אפשר לטעון שמדובר בכלב כלשהו ולא בכלבי שמירה,⁸¹ ציבוריים או פרטיים, או שמדובר בכלבים פראיים ששוטטו ברחובות היישוב בלילה.⁸² אך אז קשה להבין מדוע תושבי יישוב יתייחסו לנביחות סתמיות, שנשמעות מן הסתם כל לילה. קשה לחשוב, שכלב פשוט או כלב פראי ידע להבחין בין זר ומזיק לבין תושב היישוב, וספק אם הייתה תועלת כלשהי בנביחות של כלב שמשוטט סתם, ומרעיש על כל 'הפרעה'. סביר יותר שמסורת זו מתייחסת לכלבי שמירה כלשהם, על אף שקשה לקבוע אם מדובר בכלבים שפעלו

76. ראה: קולומלה (לעיל, הערה 52), VII.12.2-3.
 77. והשווה: ר' קופינגר ור' שניידר (לעיל, הערה 51), עמ' 27.
 78. והשווה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 71. מעניין שבספרות השומרית כלב הצאן (ur-nam-sipa-da) הוא שחור ולא לבן.
 79. קולומלה (לעיל, הערה 52), VII.12.3-7.
 80. פסחים קיג ע"א. קולות הכלבים או התנהגותם בישרו לפעמים גם על דברים אחרים. כך למשל בבבא קמא ס ע"ב: "ת"ר כלבים בוכים, מלאך המוות בא לעיר. כלבים משחקים, אליהו הנביא בא לעיר. והני מילי דלית בהו נקבה". כלב עצוב מבשר על מוות. כלבים עליזים מבשרים על ביאת המשיח, וזה כמובן רק אם לא הייתה כלבה באזור, שהייתה יכולה להשפיע על הכלבים ולעורר אותם. והשווה גם: א"א בוריס (לעיל, הערה 28), עמ' 35.
 81. ואפילו כלב שאינו נובח מרעיש. ראה למשל, פסיקתא דרב כהנא ויהי בשלח פסקא יב, מהד' מנדלבוים עמ' 187-188: "א"ר יודן: לפם דהדין כלבא מלחית בלישניה" (תרגום: לפי שהכלב הזה מלחית בלשונו). עם זאת, יש גם כלבים שאינם נובחים כלל. מסורת בבליית אומרת, שכלב במקום זר או חדש אינו נובח במשך שבע שנים: "כלבא בלא מתיא, שב שנין לא נבח" (עירובין סא ע"א). השווה: ל' לויסון (לעיל, הערה 47), עמ' 86.
 82. ראה למשל ברכות ג ע"א, שבמשמרת השנייה בלילה "כלבים צועקים". אבל לרוב, רק כלבים מבויתים מרעישים בנביחות או קולות למיניהם. דווקא הכלבים הפראיים שומרים בדרך כלל על שקט יחסי. ראה: ג' קלוטון-ברוך (לעיל, הערה 3), עמ' 39.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

מטעם היישוב, או בכלבי שמירה וחצר שבהגנם על רכוש בעלם שימשו למעשה גם כמגני היישוב כולו.⁸³ היו גם חכמים שדרשו, שכלבי שמירה, במיוחד אלה "בעיירות הסמוכות לספר", יהיו קשורים בשלשלאות של ברזל במשך היום, ויתרו רק בשעות הלילה, בזמן הקריטי לשמירה על היישוב.⁸⁴

כפי שהוזכר, רוב הכלבים היו מופקדים על שמירת החצר והרכוש שבה. ציפו שכלבים אלה יתנהגו כ'כלבים' במקרה של כניסה ללא רשות של זר לחצר, זאת אומרת, שיקימו מהומה רבתי. לכן קובעת המשנה בבבא קמא פ"ה מ"ג, שאם מישהו הכניס שור לחצר בעל הבית בלי רשות, "ונגחו שורו שלבעל הבית, או שנשכו כלבו שלבעל הבית", פטור בעל הבית מלשלם לבעל השור, שהרי הכלב עשה מה שמוטל עליו.⁸⁵ המשנה שם הוסיפה, שאם בעל החצר נתן רשות להכניס את השור, אזי בעל החצר חייב בנזק שייגרם על ידי שורו או כלבו. מעניינת דעתו של רבי יהודה הנשיא שם, שבעל החצר פטור מפילו אם נתן רשות למישהו להיכנס, אלא אם קבע בעל הבית במפורש שהוא לוקח על עצמו את האחריות על הבהמה שהוכנסה. לדעת רבי יהודה, אין לצפות מכלב שמירה לחדול באופן אוטומטי לתפקד ככלב שמירה, מפילי אם ניתנה רשות להיכנס לחצר. הלכה נוספת קובעת:

פועל שנכנס לחצר בעל הבית שלא ברשותו, אע"פ שיש לו רשות ליכנס ולהגבות את שכרו, נגחו שורו של בעל הבית או שנשכו כלבו של בעל הבית, פטור [בעל הבית לשלם נזק לפועל]. אם אמ' לו הכנס, בעל הבית חייב.⁸⁶

לא ברור מדוע בעל הבית פטור מלשלם נזק לפועל שבא לקבל את משכורתו. בבבלי שם (לג ע"א) מסבירים, שמדובר במקרה שלא ברור למה התכוון בעל הבית כשנתן לפועל רשות לבוא ולקבל את שכרו, ושמה הכוונה הייתה שהפועל יגיע רק עד הכניסה לחצר, ושם יפגוש אותו בעל הבית על מנת לשלם לו. על כל פנים, ברור שכלב החצר פעל במקרים אלה כפי שנדרש, ולא באו בטענות לבעל הבית בגלל התנהגות אגרסיבית של הכלב.

83. ראה: ז' ספראי, **הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 98-122. מקורות חז"ל העוסקים בענייני ביטחון, עוסקים לרוב בשומרים בשר ודם, או ביסודות פיזיים כמו חומות ומגדלים.

84. תוספתא בבא קמא פ"ח ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 41. ראה גם בבלי שם פג ע"א: "וקושרו ביום ומתירו בלילה". וראה דיונו בהמשך לגבי אלימות כלבים.

85. השווה: תוספתא בבא קמא פ"ה ה"ג, מהד' ליברמן עמ' 20. שם קובעים: "נסקל, ואין נותן את הכופר". סביר שעניין הכופר (שמות כ"א, כט-ל) מתייחס אך ורק לשור ולא לכלב, שהרי יתר הפרק בתוספתא שם עוסק בנזק שנגרם על ידי שוורים או פרות. ספק רב אם הכלב היה יכול להרוג את השור, ועל כל פנים אין הכלב נזכר בין החיות המועדות לפרוענות כמו ארי, דוב, נחש וכו' (משנה בבא קמא פ"א מ"ד; ירושלמי שם פ"א, ב ע"ג).

86. תוספתא בבא קמא פ"ו הכ"ז, מהד' ליברמן עמ' 27.

על אף כל האמור כאן, בעל הבית חייב לשמור על כלב השמירה, וחייב בנזקים שגורם הכלב, שאינם קשורים לתפקידו. כך למשל, במשנה בבבא קמא פ"ז מ"ז נקבע שאין מגדלים כלבים אלא אם קושרים אותם בשלשלת.⁸⁷ מובן מאליו שנקיטה באמצעי זהירות בכלבים אינה יוצאת דופן, והיא קיימת גם אצל עמים אחרים.⁸⁸ במשנה בבבא קמא פ"ב מ"ג נקבע, שכלב שאכל חררה (עוגה דקה שנאפתה על גחלים) בתוך החצר, אבל לא הייתה עוגה זו של בעליו, בעל הבית חייב לשלם נזק שלם, כיוון שכלב מועד להתנהגות כזו והיה צריך להשגיח עליו. אם העוגה הייתה עדיין חמה עד כדי כך שהיו עליה ניצוצות והכלב שרף על ידי כך את הגדיש, חייב בעל הבית לשלם חצי נזק. המקרה השני אולי צפוי פחות, ולכן בעל הבית משלם רק חצי נזק.

עד עתה עסקנו בכלבים שתפקידם העיקרי היה לשמור על החצר. מן הסתם הבעלים של הכלבים האלה היו שייכים לשכבות הבינוניות או הנמוכות של החברה. גם לעשירים ולנכבדים היו כלבי שמירה. אך לכלבים אלה היו תפקידי שמירה חשובים יותר ממה שראינו, המתאימים למעמד הרם יותר של בעליהם. על אף שרוב המקורות מסוג זה מתייחסים כביכול רק למלכים, ברור שהם עוסקים באופן כללי במעמד הסוציו-אקונומי הגבוה. כך למשל מוצאים בפסיקתא דרב כהנא:

למלך שהיה לו כרם והיקיפו גדר והושיב בו המלך כלב נושכן. א' המלך, כל מי שיבוא ויפרוץ את הגדר ישכנו הכלב, ובא בנו של מלך ופרץ את הגדר ונשכו הכלב.⁸⁹

כפי שהזכרנו, כלב שמירה צריך להיות אגרסיבי. כאן המלך בחר בכלב 'נושכן', אליס במיוחד, שתקף אפילו את בנו של המלך שחדר בלא רשות לכרם. נראה בהמשך, שהמרחק בין כלב שמירה יעיל לבין כלב אליס, לא תמיד היה גדול. כלב שמירה כפי שמתואר כאן, אפילו יעיל במיוחד, אינו מתאים לבית או לחצר. אבל כלב זה כנראה התאים לתפקיד של שומר הכרם.

מסורת זו אמנם מרחיבה לגבי אופי הכלב, אבל משאירה עניינים נלווים אחרים בלי מענה. כך, אין לדעת האם נוכחותם של כלבי שמירה בכרמים (או בפרדסים, על פי חלק מהמקורות) הייתה תופעה שכיחה אצל כולם, או רק אצל עשירים. כמו כן, לא ברור באיזו מידה יש קשר בין שני המרכיבים של השמירה - האם הגדר הייתה

87. וראה דיונונו בהמשך לגבי אלימות כלבים. מסורת זו משקפת את האמביוולנטיות לכלבים, אפילו אלה הממלאים תפקידים חשובים.

88. ראה למשל: ג' דרמסטטר (לעיל, הערה 43), עמ' 164, על נקיטת אמצעי זהירות לגבי כלבי בית וחצר בעולם הפרסי.

89. פסיקתא דרב כהנא זכור פסקא ג ט, מהד' מנדלבוים עמ' 47. ראה את המקבילות בתנחומא (בובר), תצא יב, עמ' 41; פסיקתא רבתי זכור פ"ב, מהד' איש שלום עמ' נב ע"א ('פרדס' במקום 'כרם'); ופרקי דרבי אליעזר מ"ד ('פרדס').

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

נחוצה לכלב כדי שיוכל לשמור על הכרם, או שבאה רק כתוספת שאדם עשיר הוסיף להגנת רכושו, אבל כלב השמירה היה מסוגל לשמור על הכרם גם בלי הגדר.⁹⁰ עשירים השתמשו בכלבי שמירה גם בבתיהם, ולפעמים כלבים אלה היו אלימים או בעלי פוטנציאל לאלימות. כך מסופר בקהלת רבה (פרשה ה, י) על דוד, שבילה שבת בפרדס שמאחורי ביתו, ושם נפטר. כשגילה זאת בנו שלמה, שלח לחכמים בבית המדרש: "אבא מייט ומוטל בחמה וכלבים של בית אבא רעבים".⁹¹ סביר שאין הכוונה במסורת זאת לכלבי מחמד, שהכירו את דוד והיו רגילים ללוות אותו, אלא לכלבי השמירה של דוד, שלא יהססו לאכול מגווייתו אם יהיו רעבים מדי. שלמה רצה, גם 'לנטרל' את הכלבים וגם להוציא את גופת אביו משם בדרך הלכתית שתתאים לשבת. וחכמים שלחו לו בחזרה: "חתוך נבלה והנח לפני כלבים. ואביך - הנח עליו ככר או תינוק וטלטלו וכו'". גם הפתרון המוצע כאן מצביע על כך שלא מדובר בחיות מחמד, אלא בכלבי שמירה שרגילים לאכול בשר. על כל פנים, אין זה מן הנמנע, שעשירים יהודים החזיקו כלבים כאלה בבתיהם כדי לשמור על עצמם ועל רכושם.

קיים סוג נוסף של כלב שמירה. במדרש בספרות האגדה המאוחרת, העוסק ביציאת בני ישראל ממצרים, מסופר על כלבי שמירה מגיים בשירות המצרים, שנבחו כאשר מישהו התקרב אליהם.⁹² כלבים אלה היו עלולים להתריע על בריחת העם ולהזעיק את המצרים. כך מופיע בשמות רבה:

ועשו מצרים כלבים של זהב בכשפים שאם יבא אדם לשם יהיו נובחים וקולן הולך בכל ארץ מצרים מהלך מ' יום. ושתקן משה, שנאמר 'ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשנו' (שמות י"א, ז) (שמות רבה בא פרשה כ ט).

90. הגדר מסביב לכרם נבנתה כנגד מזיקים למיניהם. כנגד ציפורים כמובן אין הגדר יעילה, אך היא יכולה להקשות על חדירת שועלים, חזירי בר ועוד חיות שדה, וגם על רועים שמחדירים לכרם את עדרם, האוכל את עלי הגפנים ומשחית אותם, על גנבים שבצרו וגנבו את היבול, או על סתם עוברי אורח שלא נמנעו מלאכול ענבים שלא שייכים להם. ראה: י' פליקס, **עצי-פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 80. אין ספק שכלב אלים שימש כתוספת למערך הפיזי של שמירת הכרם. על מגדלי שדה, ראה: ז' ספראי (לעיל, הערה 83), עמ' 103 הערה 183, והספרות שצוינה שם. עיקר התפקיד של המגדלים היה חקלאי, אבל יש בהם לפעמים גם שימוש ביטחוני.

91. השווה: ויקרא רבה פרשה יט, מהד' מרגליות עמ' תלג-תלד. מסופר על נבוכדנצר ש"היה מחתך מברשו [של יהויקים] כזיתים ומשליכו לכלבים, שנאמר: 'קבורת חמור יקבר' (ירמיהו כ"ב, יט), היכן קבורתו שלחמור, לא במעיו שלכלב?".

92. וראה: א"א בוריס (לעיל, הערה 28), עמ' 34. בכלבי שמירה השתמשו במקדשים רומיים כדי שבנביחתם יזהירו על קרבת אויב או פולש למקדש.

על פי מדרש זה משה השתיק את הכלבים כדי שלא ינבחו, והפסוק אינו מתייחס לכלבים שנלוו לבני ישראל, אלא לאותם כלבי שמירה מגיים. בפסיקתא דרב כהנא מופיעה המסורת בצורה שונה במקצת:

והו תמן תרין כלבין דחרשין, שרון נבחיה במשה. אמ' משה עמא אתון חמין כלבין דקושט' לא נבחין וכלבון דשקרא נבחין.⁹³
 תרגום: והיו שם שני כלבים של כשפים, התחילו נובחים במשה. אמר משה, עמא בואו וראו - כלבי אמת אינם נובחים, וכלבי שקר נובחים.

כאן לא מסופר באופן מפורש שמשה השתיק אותם, אבל סביר שכך יש להבין. כוונת הפסוק כאן היא לכלבים של בני ישראל, שלא הרעישו בזמן יציאת מצרים. על שתיקה מאוד לא אופיינית זו, זכו הכלבים, לפי מסורת מאוחרת אחרת, שעייבוד העורות של ספרי קודש, תפילין ומזוזות יעשה מצואתם.⁹⁴

4. כלבי ליווי וחיות מחמד

המקור היהודי הקדום ביותר שמתייחס לכלב כמלווה, או כמעט כחיית מחמד, הוא ספר טוביה. טוביה נשלח על ידי אביו טבי לארץ מדי. כלבו הלך עמו, וליווה אותו גם בחזרה הביתה.⁹⁵ החוקרים התקשו להסביר את תפקיד הכלב בסיפור. חלק חשבו שבגרסאות הקדומות של הסיפור תפקיד הכלב היה לשמור על טוביה נגד הדג הגדול או התנין שמתואר בסיפור, ובמשך הזמן תפקיד השמירה נעלם. אחרים הצביעו על מסורות בעולם היווני והפרסי המתארות את הכלב כמלווה נאמן, כדוגמת כלבו של אודיסיאוס (ראה לעיל), אבל מיד הוסיפו הסתייגויות לפרשנות זו לאור המסורות

93. פסיקתא דרב כהנא ויהי בשלח פסקא יא יב, מהד' מנדלבוים עמ' 187-188.

94. כלה רבתי פ"ז ה"א. על השימוש בצואת כלבים לעייבוד עורות ראה גם: תוספתא ברכות פ"ב ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 9; ירושלמי שם פ"ג, ו ע"ד; בבלי, שם כה ע"א. ראה גם: גיטין סט ע"א, על השימושים הרפואיים של צואת כלב לבן (Album Graecum). והשווה הסוגיה שם לעניינים נוספים של רפואה עממית, הקשורים לכלבים וחיות נוספות. על כל אלה ראה: F. York 1978, p. 269. ראה גם משנה כתובות פ"ז מ"י: "ואלו שכופין אותן להוציא: מכה שחין, ובעל פוליוס, והמקמץ, והמצרף נחשת, והברסי וכו'". המקמץ הוא מי שאוסף צואת כלבים לעייבוד עורות, ולפי משנת כתובות כאן, מדובר במקצוע בזוי ביותר. והשווה תוספתא כתובות פ"ז ה"א, מהד' ליברמן עמ' 82: "אי זהו מקמץ? זה בורסי, ויש או' זה המקמץ צואה". למקורות נוספים בנידון, ראה: ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, חלק ו', סדר נשים, ניו יורק תשכ"ז, עמ' 302-304. והשווה גם א"א בוריס (לעיל, הערה 28), עמ' 32-35; ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 42.

95. ו', ב; ז"א, ד (ה'), טז; ז"א, ט בנוסחאות אחרות. ראה: C.A. Moore, *The Anchor Bible: (Tobit: A New Translation with Introduction and Commentary*, New York 1996, p. 197.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

השליליות על הכלב במסורת המקראית.⁹⁶ סביר ששתי הגישות נכונות: הכלב המלווה אמור גם להגן על בעליו מכל סכנה,⁹⁷ בין אם זה דג גדול, ובין אם זה כל מזיק אחר, ואפשר שדווקא סיפור זה מהווה את נקודת המפנה, מהגישה המקראית השלילית כמעט לחלוטין, לגישה החיובית יותר של תקופת הבית השני.⁹⁸ המוטיב של כלב ליווי, שהוא גם שומר אישי, מופיע במקורות חז"ל.⁹⁹ על הפסוק "וישם ה' לקין אות לבלתי הכות אתו כל מצאו" (בראשית ד', טו), מוצאים אנו בבראשית רבה: "...רב אמר: כלב מסר לך" ¹⁰⁰ - והכוונה היא שהכלב יגן עליו מפני חיות רעות וטורפים, ויראה לו את הדרך הנכונה. אבל חשוב גם להזכיר כי עדיין נשאר משהו מן המעמד השלילי של הכלב במסורת המזרח, ולכן דווקא חיה זו נבחרה כמלווה לרוצח, ובמיוחד לאור העובדה, שהכלב אינו מבחין האם בעליו 'מוסרי' או לא, הוא נאמן בדרך כלל לכל בעל, ואינו 'שופט' את מעשיו.¹⁰¹ גישה זו אפשרה את המסורת האירונית בפרקי דרבי אליעזר כ"א: "הכלב שהיה משמר צאנו של הבל, הוא היה שומרו [= של קין] מכל חית השדה ומעוף השמים".

כבר ראינו למעלה את המוטיב של כלבי צאן, שגם שמרו על חיי בעליהם. מוטיב זה חוזר על עצמו גם כשמדובר בכלבי בית. כך בהמשך המסורת שקראנו לעיל בירושלמי אודות כלב הצאן שהציל את הרועים ממוות, מוצאים את המסורת הבאה:

96. לסיכום הדעות ראה: ק"א מור (לעיל, הערה 95), עמ' 199-197.
97. דיווח מעניין של צ' רינת (לעיל, הערה 52), מוסר על סוגים שונים של כלבים שפותחו ככלבי עבודה (כדוגמת הבורדר-קולי), ושמגלים תאווה בלתי פוסקת לעבוד גם כחיות מחמד. מטבעו של הכלב לשלב סגולות רבות ב'תפקיד' ומחוץ ל'תפקיד'.
98. הכלב הפך למוטיב פופולרי בציורים רבים המתארים את מסעו של טוביה. מצבו בהצגות שונות המבוססות על הסיפור היה קשה יותר. אמנם, הכלב נשאר במחזה של James Bridie *Tobias and the Angel* (1930), ונקרא אפילו טבי, על שם אביו טוביה, אבל כבר Franz Joseph Hayden (1732-1809), הוציא אותו מה-*Il ritorno di Tobia oratorio*, ו-Arthur Bliss ו-Christopher Hassal לא הזכירו את הכלב באופרה שלהם, הידועה גם היא בשם *Tobias and the Angel* (1960). גם האופרה החדשה של Jonathan Dove, החוזרת על אותו השם *Tobias and the Angel*, אינה מזכירה את הכלב. על כל התופעות האלה ראה: A. Porter, 'Let no dog bark', *Times Literary Supplement*, July 16, 1999, p. 20.
99. בבבל היה חשש מסוג אחר. ראה: בבא מציעא ע"א א (= עבודה זרה כב ע"ב): "דתני רב יוסף ארמלתא לא תרבי כלבא...". אבל ראו דברי התוספות על אתר: "משום לזות שפתים בעלמא, לפי שהולך אחריה. שלא נחשדו ישראל על הזכור ועל הבהמה...".
100. בראשית רבה פרשה כב יב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 219.
101. אנו מפרשים לפי דברי רמב"ן על מדרש זה: "כי מפני שהיה פחדו מן החיות מסר לו אחת מהן שתלך לפניו, ולמקום שיפנה הכלב ללכת ידע כי שם צוה לו השם, ולא יהרג מבעלי חיים. הזכירו בו החכמים אות נבזה כראוי לו, אבל הכוונה שהיה עמו האות תמיד להורות לפניו הדרך שילך בה, כי כן לשון וישם" (רמב"ן על בראשית ד', טו, מהד' ח"ד שעוועל עמ' מ"ה). ובתנחומא בראשית י', לא נזכר עניין הכלב.

חד בר נש זמין חד רבן ואייתיב כלבא גביה. אמר ליה ביזיון אנא חייב לך? אמר ליה רבי, טיבו אני משלים ליה. שדיין עלון לקרתא. עאל חד מינהון בעא מינסב איתתי ואכל ביציון¹⁰² (ירושלמי תרומות פ"ח, מו ע"א).
 תרגום: בן אדם אחד הזמין חכם אחד לביתו, והושיב [בעל הבית] כלב אצלו. אמר לו [החכם]: ביזיון אני חייב לך? אמר לו [בעל הבית]: רבי, טובה אני משלם לו. שודדים עלו לעיר. עלה אחד מהם ורצה לקחת את אשתי ואכל הכלב את ביציו.

עם זאת, הכלב לא תמיד זכה לגמול הולם על נאמנותו. יוסף בן מתתיהו מספר על צמח הבערה (baaris = mandragoras) המצוי בעבר הירדן, במקום שנקרא גם הוא בערה. כולם רצו את הצמח, אך מי שנגע בו טרם שנקטף, מת. יוסף מספר על התחבולות שהשתמשו בהן כדי לקטוף צמח זה. בין היתר, חפרו מסביבו, וקשרו אליו כלב, שהלך אחרי בעליו מבלי לחשוף. הכלב משך את הצמח ומת, או כפי שכתב יוסף: "כאילו נתן את חייו כופר האיש"¹⁰³.

כמובן לא כל הכלבים זכו לאכול על יד השולחן, או לקבל מהאוכל שהוגש, כפי שראינו לגבי הכלב שהציל את אשת בעליו.¹⁰⁴ כבר ראינו לעיל, שכלבי צאן ומרעה זכו לאוכל משובח. ספק אם כל כלבי הבית או המחמד זכו לאוכל כזה,¹⁰⁵ אבל ברור שבעלי כלבים מחויבים היו להאכיל את כלבם. בברייתא שמובאת בבבלי אנו מוצאים:

102. במקבילה בפסיקתא דרב כהנא ויהי בשלח פסקא א, מהד' מנדלבוים עמ' 176-175, החכם הוא ר' אבהו והוא הוזמן בקיסריה. על מוטיב הכלב השומר על בעליו, השווה גם: ס' תומפסון (לעיל, הערה 55), ו' עמ' 218 (B524.1.4.1) ועמ' 222 (524.1.2.1). והשווה: ש' ליברמן (לעיל, הערה 65), עמ' 96, הערה 91.

103. יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים**, ז' 185-180 (ז.ג.). טכניקה זו של הוצאת הצמח נזכרת גם במקורות אחרים. ראה: Aelian, *On Animals*, 14.27. כך גם צויר בכתב יד משנת 512 לספירה. ראה: R.T. Gunther (ed.), *De materia medica, The Greek Herbal of Dioscurides*, Englished by J. Goodyer 1655, New York 1959, Pl. XII L.Y. והשווה גם: Rahmani, 'Byzantine Solomon Eulogia Tokens in the British Museum', *IEJ* 49, 1999, pp. 100-101.

104. השווה: מתי ט"ו, כו-כז (= מרקוס ז', כז-כח): "ויען ויאמר לא טוב לקחת את לחם הבנים ולהשליכו לפני צעירי הכלבים. ותאמר כן אדני אפס כי גם צעירי הכלבים יאכלו מן הפרורים הנפלים מעל שולחן אדניהם". השווה: מ"א פופ (לעיל, הערה 10), עמ' 212, 215 על מוטיב זה באמנות עתיקה. השווה גם: יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות** ז"ב, 213. טריפון, איש שעשועיו של המלך המצרי, לעג ליוסף בן טוביה על שהשאיר עצמות רבות על צלחתו בתום משתה. יוסף ענה: "שכן כלבים אוכלים את העצמות יחד עם הבשר... ואילו בני אדם אוכלים את הבשר ומשליכים את העצמות". השווה גם: תענית יא ע"ב, על כלבים שזכו בארוחות של חכמי בבל שהיו בתענית.

105. יש כמובן דברים שגם כלבים לא יאכלו. ראה למשל, ויקרא רבה פרשה כח, מהד' מרגליות עמ' תרסב.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

נותנין מזונות לפני כלב ואין נותנין מזונות לפני חזיר. ומה הפרש זה לזה? זה [= כלב] מזונותיו, עליך וזה [= חזיר] אין מזונותיו עליך (שבת קנה ע"ב).

על זה הוסיף ר' יונה שם:

יודע הקדוש ברוך הוא בכלב שמזונותיו מועטין. לפיכך שוהה אכילתו במעיו שלשה ימים.¹⁰⁶

היות שכלבים לא אכלו הרבה, האכלתם לא נחשבה למטלה כבדה. באותה סוגיה שם, הוסיפו חכמים בבליים בעניין האכלת כלבים דעות שונות, המבוססות, כנראה, על מנהגים פופולריים שהיו קיימים בבבל. כך למשל מציין רב המנונא, ש"אורח ארעא למשדא אומצא לכלבא" (תרגום: דרך העולם היא לזרוק בשר לכלב). לשאלת הגמרא על כמות הבשר שיש לתת לכלב, אמר רב מרי: "משח אודניה" (תרגום: כמידת אוזנו). מובן מאליו שאין זאת כמות גדולה של בשר. רב מרי אף הוסיף: "וחוטרא אבתריה". זאת אומרת, לאחר שזורקים את הבשר לכלב, יש להכותו, כדי שלא יתרגל לבקש אוכל מהזורק. ברור שלא מדובר כאן בכלב בית או בכלב מחמד. הגמרא אף מדייקת ואומרת "הני מילי בדברא [= שדה], אבל במתא לא - דאתי למסרך" (תרגום: אבל לא בעיר, היות שיבוא להיות נגרר אחריו). לפי הדברים של החכמים הבבליים האלה, יש להאכיל אפילו כלבים 'פראיים' שבשדות. בעיר, הרגל כזה עלול להפוך למטרד, וסביר שכלבים כאלה יסתדרו בעיר גם ללא עזרה מיוחדת.¹⁰⁷ בסופו של דבר, הביא רב פפא פתגם עממי: "לית דעניא מכלבא ולית דעתיר מחזירא" (תרגום: לא הופכים לעני מכלב [היות שהוא אוכל מעט] ולא מתעשרים מחזיר [היות שהוא אוכל את הכל]).

כישרונם של כלבי העיר או הכרך למצוא אוכל, לא נחשב תמיד כיתרון. כך ב'מקצת מעשי התורה' של כת מדבר יהודה נקבע:

ואין להביא למחנ' הקודש כלבים שהם אוכלים מקצת עצמות המקדש והבשר עליהם, כי ירושלים היא מחנה הקדש והיא המקום שבחר בו מכל שבטי ישראל כי ירושלים היא ראש מחנות ישראל.¹⁰⁸

106. על הדעה שאוכל נשאר במעיו של כלב שלושה ימים, ראה: משנה אהלות פ"א מ"ז; משנה, זבים פ"ב מ"ג.

107. בעיר היו לכלבים אפשרויות רבות למצוא אוכל. המסורות מרבות לתאר את להיטותם של כלבי העיר הפראיים לדם. כך למשל, בירושלמי תרומות פ"ח, מה ע"ג: "מעשה בטבח בציפורי שהיה מאכיל ישראל נבילות וטריפות. פעם אחת שתה יין בערב שבת ועלה לגג ונפל ומת, והיו הכלבים מלקקין בדמו". ראה גם: משנה חולין פ"ד מ"ז, ודיונונו על "כלבים רעים". בזמן מלחמה נזרקו גוויות לכלבים. ראה: יוסף בן מתתיהו, **מלחמתו**, ו, 367.

108. ראה: E. Qimron and J. Strugnell, *Discoveries in the Judaean Desert X, Qumran Cave 4*, V, *Miqsat Ma'ase Ha-Torah*, Oxford 1994, pp. 52-53. ראה גם: א' קימרון, 'התרגול

חברי הכת פחדו, שנטייתם של הכלבים לחפש עצמות, תביא לפגיעה בקודש,¹⁰⁹ ולכן תיקנו שאין להכניס כלבים לעיר. אבל, כיתר דבריהם על ירושלים ובית המקדש, סביר שדרישה זו נשארה בגדר התאוריה.¹¹⁰ כך, במשנה (בבא קמא פ"ז מ"ז) נקבע, ש"אין מגדלין תרנגולים בירושלם מפני הקדשים",¹¹¹ אבל לא נמצא שום איסור על גידול כלבים בעיר זו. יש שתהו למה חז"ל החמירו לגבי תרנגולים ולא לגבי כלבים, אבל אפשר שהסכנה של כלבים משוטטים בירושלים הייתה פחות חמורה מסכנת ניקור התרנגולים באשפתות, ומעלליהם של הכלבים, שחלקם היו בבעלות, לא הצריכו החמרה של חז"ל בעניין זה.

האם המקורות שהבאנו מעידים על הכלב כחיית מחמד?¹¹² אפילו אם התשובה היא כן, קשה לומר שמדובר באותה מידה של אהדה שהייתה קיימת בעולם היווני-

והכלב ומגילת המקדש - 11QT^c, 'תרכיץ סד, תשנ"ה, עמ' 473-475. לדעת קימרון, איסור זה היה קיים מן הסתם גם במגילת המקדש.

109. השווה: מתי ז', ו: "אל תתנו את הקודש לכלבים ואל תשליכו פניניכם לפני החזירים פן ירמסום ופנו וטרפו אתכם". והשווה: Didache 9:5d, שם מופיע הרישא של ה'פסוק' בהתייחס לאיסור על אלה שטרם נטבלו לנצרות להשתתף בסעודת ה-Eucharist, וה'כלב' מתפרש כמובן באופן סמלי. ראה על כך באריכות: H. van de Sandt, "Do Not Give What is Holy to the Dogs" (DID 9: 5D and Matt 7:6A): The Eucharistic Food of the Didache in its Jewish Purity Setting', *Vigiliae Christianae* 56, 2002, pp. 223-246. ואן דה-סנדט טוען שהמסורת בדיכּה קדומה לזו שבברית החדשה, ואין זה משנה הרבה לענייננו. הוא גם מנסה לקשור מסורות אלה להלכה במשנה תמורה פ"ו מ"ה (והשווה שם פ"ד מ"א), ש"אין פודין את הקדשים להאכילן לכלבים", כשמשמעות ההלכה היא שקודשים, אפילו בעלי מומים, אינם מאבדים את מעמד הקדושה שלהם עד כדי שאפשר להתייחס אליהם כחולין גמורים ("להאכילן לכלבים"). לדעת ואן דה-סנדט, המסורות, הן בברית החדשה והן בדיכּה, משקפות גישה יהודית זו. וראה גם: ירושלמי מעשר שני פ"ב, נג ע"ג; בבלי בכורות טו ע"א; תמורה יז ע"ב; לא ע"א; לג ע"א-ע"ב; שבועות יא ע"ב, ועוד. לספרות נוספת על הפסוק במתי, ראה: ואן דה-סנדט, שם, עמ' 233 הערה 23, והספרות הרשומה שם.

110. קימרון מקשר בין דברים אלה לכתב הזכויות שקיבלו היהודים מאנטיוכוס ג' בשנת 198, הכולל איסור הכנסת בשר לא טהור לירושלים (יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות** י"ב, 254 - ואילך). כלבים לא נזכרו שם.

111. החשש הוא שינקרו באשפה, יוציאו שרץ מת, ויטמאו בשר קרבנות. באותה משנה נזכר גידול כלב באופן כללי. ראה דיונונו להלן, וראה בהרחבה על "מפגעייהם של בעלי החיים בירושלים": א' דבורצ'צקי, 'בריאות הציבור בירושלים בימי בית שני', בתוך: א' לב ואחרים (עורכים), **הרפואה בירושלים לדורותיה**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 17-18. ושם גם דיון על המקבילות.

112. והשווה ל' לויסון (לעיל, הערה 47), עמ' 86-87, על דברי הגמרא בכתובות סא ע"ב: "דמיטללא בגורייתא קיטנייתא", זאת אומרת שהאישה משחקת בכלבים קטנים. וראה לעיל, הערה 47 והספרות שם, שאין הכוונה לגורים אלא ל-game pieces - משחקי טבלה והימורים. וראה: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 33 איור 3.8, על דמות כלבי ציד ב-gaming pieces. במצרים העתיקה.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

רומי או בעולם הפרסי כלפי הכלב. ייתכן כמובן, שכלבי צאן וכלבי שמירה הפכו לכלבי מחמד, או שבעליהם התייחסו אליהם בצורה זו, כמובן כשלא היו הכלבים עסוקים בתפקידיהם ה'רשמיים' יותר, אך קשה מאוד להוכיח דברים אלה. אפשר, שהמסורת המדברת על "אדם קורא לכלבו בשם אביו",¹¹³ משקפת את מנהג השכבות החברתיות הגבוהות בארץ ובבבל. קשה גם לדעת האם ילדים החזיקו בכלבים כחיות מחמד ושיחקו אתם בצורות רבות ומגוונות, בדומה לחבריהם הצעירים בעולם הלא יהודי.¹¹⁴ בכל מקרה, אין לנו חומר רב על משחקי ילדים בעת העתיקה, וגם לא תמיד קל לפרש מה שיש.¹¹⁵ על כל פנים, סביר שאם החזיקו כלבים בבית, הרי שלמרות תפקידי השמירה שלעתים הטילו עליהם, כפי שראינו לעיל, ייתכן שנקטו לפעמים בפעולות מנע כנגד אלימות אפשרית, על ידי עקירת השיניים או הוצאת הציפורניים של הכלבים.¹¹⁶

5. "כלבים רעים"

כפי שכבר ראינו לעיל, על אף התועלת שהייתה בכלבים, נשאר בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, קצת מהגישה השלילית שהייתה כלפי כלבים בתקופת המקרא. גישה זו נבעה לא מעט מהאלימות הטבעית של הכלב, שפרצה אפילו אצל כלב בית או חצר, וכמובן אצל כלבים פראיים שהמשיכו לשוטט ברחובות היישובים

113. ראה מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דבחדש יתרו פרשה ו, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 226: "שאל פילוסופוס אחד את רבן גמליאל... אלא יש כח בעבודה זרה להתקנאות בה. אמר לו: אלו אדם קורא לכלבו בשם אביו, וכשהוא נודר, נודר בחיי הכלב הזה; במי מתקנא, בן או בכלב". וראה: ש' ליברמן (לעיל, הערה 65), עמ' 96. יש כאן לגלוג של רבן גמליאל על הסופיסט היווני. אבל אין בכך בכדי לפסול את התיאור של כלב כחייית מחמד. השאלה היא רק, האם הרקע משקף גם את המציאות בחברה היהודית. וראה גם את המקבילה בבבלי נידה נד ע"ב: "...למלך בשר ודם שהיה לו בן אחד, ואותו הבן היה מגדל לו את הכלב, והעלה לו שם על שם אביו, וכשהוא נשבע אומר לו בחיי הכלב אבא". כפי שהזכרנו לעיל, סביר שמסורות "מלך" משקפות גם חברה גבוהה. השאלה היא האם הכוונה כאן גם לחברה יהודית.

114. כך, למשל, הצליין הנוצרי תיאודוסיוס, בן המאה השישית, מספר על שבעת האחים הנוצרים שהתחבאו במערה באפסוס בזמן הרדיפות של הקיסר דקיוס, יחד עם *catulus Viricanus, ad pedes eorum* (תרגום: הכלבלב ויריקאנוס לרגליהם; *Theodosii, De Situ Terrae Sanctae*, על מקור זה (והתרגום) ראה: א' לימור, *מסעות ארץ הקודש, עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה*: תיאורי מסע לטיניים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 190, הערה 109.
115. ראה לדוגמה: י' שוורץ (לעיל, הערה 27), עמ' 375-392.
116. שבת סג ע"א-ע"ב. ראה גם בבא קמא פג ע"א.

או מחוצה להם.¹¹⁷ המקורות המזכירים כלבים כאלה מתארים אותם כצמאים לדם¹¹⁸ וכשקועים בזימה.¹¹⁹

עם זאת, רוב הטענות שמצאנו, אינן כנגד כלבים פראיים, אלא כנגד מי שגידלו כלבים ללא שהשיחו עליהם.¹²⁰ כבר הזכרנו את המשנה בבבא קמא פ"ז מ"ז, לגבי

117. ראה: יוסף בן מתתיהו, **מלחמת**, ג.ז.יד (192), על שליחים שיצאו מיודפת, 'מחופשים' לכלבים פראיים שהסתובבו מחוץ לחומות.

118. ראה למשל: פסיקתא דרב כהנא זכור פסקא ח, מהד' מנדלבוים עמ' 46-47: "עמלק (דברים כ"ה, יז) - ... עם לק, אומה שבאת ללוק דמן של ישר' ככלב. ר' לוי בשם ר' שמע' בן חלפתא - למה הדבר דומה? לזבוב שהוא להוט אחר המכה. כך היה עמלק להוט אחר ישר' ככלב". וראה גם המקבילה בתנחומא (בובר) תצא יב, עמ' 40. והשווה: לוקס ט"ז, כא. לפעמים ההתנהגות האלימה של כלבים כאלה היא תוצאה של מציאות קשה כמו מלחמה. ראה למשל: יוסף בן מתתיהו, **מלחמת**, ד.ה.ב (324), ה.י.ב.ד (526).

119. ראה: סנהדרין קח ע"ב. ברייתא בבליית מספרת, שעל אף האיסור על קיום יחסי מין בתיבה, הן לבני אדם והן לחיות, לא עמד בכך הכלב, ולכן נענש בכך שהוא 'נקשר' בזמן תשמיש. השווה: ס' תומפסון (לעיל, הערה 55), על מוטיב A2496.1: why dogs get stuck in copulation. השווה גם את המסורת בבבלי יבמות נט ע"ב, שהביא החכם רב דימי בחזרה לבבל, על "מעשה ברביה אחת בהיתלו [= עייתלו = עילוט בקרבת ציפורי], שהיתה מכבדת את הבית, ורבעה כלב כופרי מאחריה". וראה להלן ב'נספח' לגבי זיהויו של "כלב הכופרי". הדימוי של זימת הכלב היה נפוץ מאוד בהתקפותיהם של הנוצרים כנגד הפאגאנים, שהואשמו בסטיות מיניות למיניהן. לפירוט ראה: B.L. Visotzky, 'Overturning the Lamp', *JJS* 38, 1987, pp. 72-80. וראה גם חזון יוחנן כ"ב, טו: "ומחוץ לעיר הכלבים והקסמים והזנים והמרצחים ועבדי האלילים וכל אהב כזב ופעל שקר". יש לפרש את ה'כלבים' כאן כמשל לעוסקים ב'מעשי סדום'. ראה: J.M. Ford, *The Anchor Bible: Revelation*, Garden City-New York 1975, pp. 347-348; R.M. Grant, *Early Christians and Animals*, London-New York 1999, pp. 6-7. פילוננקו טוען, שפסוק זה בחזון יוחנן מעיד על כך, שמחבר החזון הכיר את ההלכה ב'מקצת מעשי התורה' שהזכרנו לעיל, שאין להביא כלבים לירושלים. לדעת פילוננקו ההלכה שם אינה מתייחסת לכלב ממש אלא לבני אדם, ויש לפרש שם את ה'כלב' כסמל, כמו בחזון יוחנן. ראה: M. Philonenko, "Dehors les Chiens", *New Testament Studies* 43, 1997, pp. 445-450. על אף שאין ספק שיש לפרש כך בחזון יוחנן, לא נראה שיש סיבה כלשהי לחרוג מפשוטה של ההלכה ב'מקצת מעשי התורה' (וראה דיונונו לעיל).

120. ראה: בראשית רבה פרשה עז ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 913-914, על מלך שהיה לו כלב "אגריון", כלב פרוע, ואריה "אימירון", מבוית. מטרת המלך הייתה לחזק את הבן שלו. אין בכך, כמובן, כדי להעיד על המקובל בחברה היהודית, ואפילו בשכבות העשירות. ספק אם אנשים פשוטים, דהיינו מי שאינו 'מלך', החזיקו בבית כלבים פרועים לא מבויתים. אפילו תפקידים שדורשים אגרסיביות מהכלב, דורשים גם משמעת. ראה גם: שיר השירים רבה פרשה ג ה. היו גם שנתנו לכלביהם לשוטט חופשי ברשות הרבים, וכלבים אלה גרמו לא מעט נזק. ראה: מועד קטן יז ע"א, על כלב בבבל שהיה רגיל לאכול את בגדי החכמים. בגלל כלבים כאלה המסורת העממית היהודית קבעה, ש"מן כלבא בישא גורין טבין לא יפוק" (תרגום: מכלב רע גורים טובים לא יצאו; סדר עולם רבה כ"ה).

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

כלבי שמירה, ש"לא יגדל אדם את הכלב אלא אם כן היה קשור בשלשלת". כפי שהזכרנו, המשנה הציעה נקיטת אמצעי זהירות כלליים. הירושלמי (בבא קמא פ"ז, ו ע"א) וכמה מהפרשנים, פירשו את המשנה כמתכוונת ל"כלב רע".¹²¹ בירושלמי שם אנו מוצאים:

א"ר יוסי בי ר' חנינה: כל המגדל כלב רע בתוך שלו, עליו הכתוב אומר 'למס מרעהו חסד וכו' (איוב ו', יד).

מעניינת במיוחד העובדה, שהמסורות המתארות את הכלבים הרעים הביתיים, לא מצביעות על אלימות או התנהגות פרועה, אלא על פעילויות רגילות של כלבים, שמטבען אינן צריכות לגרום נזק. כך למשל, החכם הארצישראלי רבי דוסתאי דמן בירי,¹²² מספר בבבלי (בבא קמא פג ע"א) על נביחת כלב שגרמה לאישה להפיל עובר, שבלידתו היה אמור להשלים את מספר הנשמות בישראל הנדרש להשראת השכינה:

דריש רבי דוסתאי דמן בירי: 'ובנחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל' (במדבר י', לה), ללמדך שאין שכינה שורה על ישראל פחות משני אלפים ושני רבבות חסר אחת, והיתה אשה מעוברת ביניהם וראויה להשלים ונבח כלב והפילה. נמצא זה גורם לשכינה שתתלק מישראל.

אמנם, כאן לא כתוב במפורש שמדובר בכלב ביתי, אבל מהמשך הדיון שם, שמתייחס לכלב מסוג זה, ניתן להסיק שגם הכלב הנידון למעלה, לא היה כלב פראי, אלא כלב האמור להיות מבוית:

ההיא איתתא דעלת למיפא בההוא ביתא. נבח בה כלבא. אמר לה מרי: לא תיסתפי מיניה. שקילי ניביה. אמרי לה: שקילי טיבותיך ושדיא אחזירי כבר נד ולד¹²³ (שם). תרגום: אותה אישה שעלתה לאפות בבית מסוים. נבח עליה כלב. אמר לה הבעל: אל תפחדי ממנו, ניטלו שיניו. אמרה לו: נטולה היא טובתך ומוטלת על הקוצים, כבר זו הוולד [= נעקר ממקומו = הופל הוולד].

בסך הכול הכלב נבח, ולדעת בעל הבית הכלב גם לא היה מסוגל להזיק או לפגוע באישה. אבל עצם הנביחה, ואולי העובדה שהכלב לא היה קשור, כפי שפירשו חלק

121. ראה למשל תוספות יום טוב על אתר, שמזכיר שבשולחן ערוך ובטור הוסיפו על משנתנו "כלב רע". והשווה פירושו של רש"י על משנת בבא קמא שם: "מפני שנושך ומנבח, ומפלת אשה מיראתו".

122. לא ידוע הרבה על חכם זה שהיה קשור כנראה לבירי שעל יד צפת. ראה: ח' אלבק, **מבוא לתלמודים**, ירושלים תשל"ה, עמ' 232.

123. ובשינויים קלים בבבלי שבת סג ע"א-ע"ב: "ההיא איתתא דעיילא לההוא ביתא למיפא. נבח ביה כלבא, איתעקר ולדה. אמר לה מרי דביתא, לא תידחלי דשקילי ניביה ושקילין טופריה. אמרה ליה שקולא טיבותיך ושדיא אחזירי. כבר נד ולד".

מהמפרשים וכפי שבאמת משתמע מהסוגיה,¹²⁴ גרמו לאישה להיבהל ולהפיל. הכלב לא היה מסוכן, אבל בכל זאת גרם נזק קשה, מה שיכול להסביר חלק מהגישות השליליות כלפיהם, ומה שהפך אותם ל"כלבים רעים", על אף שלא היו כאלה. מאלפת הברייתא בבבלי (בבא קמא טו ע"ב) בשמו של רבי נתן, שמשווה בין גידול כלב רע בתוך הבית, לבין העמדת סולם רעוע:

דתניא רבי נתן אומר מניין שלא יגדל אדם כלב רע בתוך ביתו ואל יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו? ת"ל 'לא תשים דמים בביתך' (דברים כ"ב, ח).¹²⁵

סביר, שבעל הבית ובני משפחתו ידעו להסתדר עם הסולם הרעוע או עם הכלב הנובח שאינו קשור. אבל אחרים, שאולי לא מצפים להפתעות כאלה, עשויים להיפגע.

קיימות גם שתי גישות קיצוניות לגבי גידול כלבים בבית או בחצר. ר' שמעון בן אלעזר אסר לגדל כלבים ביישוב רגיל, אבל התיר לגדל אותם ביישובי ספר, ששם התועלת הביטחונית שלהם כנראה חשובה יותר מהנזק הפוטנציאלי שהם עשויים לגרום בבית.¹²⁶ אבל אפילו ביישובי ספר הוא דרש שהם יהיו קשורים בשלשלאות של ברזל ביום, ויותרו רק בלילה. ר' אליעזר סלד מכלבים בכל צורה, וקבע ש"המגדל כלבים - כמגדל חזירים".¹²⁷ הוא גם קבע ש"מגדל דבורים כמגדל כלבים", וכאן ברור

124. ראה למשל רש"י בבא קמא שם, ד"ה שקילי טיבותיך.

125. וראה: שם מו ע"א; כתובות מא ע"ב; ומדרש תנאים על דברים כ"ב, ח.

126. תוספתא בבא קמא פ"ח ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 40-41. אותו חכם דווקא התיר גידול 'כלבים כופריים' בבית, היות שהם "מנקרין את הבית". אבל ראה על כך בדיונונו בהמשך, שספק אם הכלב הכופרי היה בכלל כלב. ראה גם בבא קמא פג ע"א.

127. תוספתא בבא קמא שם. וראה גם תוספתא שם פ"ח ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 40: "נפלו לו חזירין וכלבים בירושה אין מחייבין אותו למכור אותן כולן כאחד, אלא מוכר על יד על יד והולך". קשה להכריע אם יש לפרש את התוספתא שנפלו לו או חזירים או כלבים (במשנה שם פ"ז מ"ז מוזכרים כלבים וחזירים לחוד), או שהכוונה היא שקיבל גם כלבים וגם חזירים ולכן חייב הירוש להיפטר מהם. על כל פנים, ברור שיש כאן קשר כלשהו בין חזירים לבין כלבים, כדעת רבי אליעזר. בבבלי שם מדובר ב"גר שירוש", אבל המילה 'גר' חסרה בכתב יד המבורג. כלבים וחזירים באותו הקשר מופיעים במקורות נוספים. כך במכילתא דרשב"י בא"ב יט, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 23: "חמץ שנפלה עליו מפולת או שנפל לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפיטוס, אם יכולים [ה]כלבים וחזירין לחפש אחריו ולהוציאו...". וראה גם שבת קנה ע"ב: "כדתניא נותנין מזונות לפני כלב [בשבת] ואין נותנין מזונות לפני חזיר. ומה הפרש זה לזה? זה [= כלב] מזונותיו עליך, וזה [= חזיר] אין מזונותיו עליך". וראה גם תוספתא ברכות פ"ב ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 9: "אין פורשין [להתפלל] אלא משל אדם [= צואה] ומשל כלבים וכו'". וכך גם בירושלמי ברכות פ"ג, ו ע"ד. בבבלי שם כה ע"א, הוסיפו גם צואת חזירים, תרנגולים, וצואת אשפה שריחה רע. לכאורה שוב מתגלה כאן קשר בין כלבים וחזירים, אבל 'חזירים' לא מופיע בכתבי היד. בעניין הקשר בין חזירים וכלבים

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

החשש של ר' אליעזר, שגם כלבים מבויטים מועדים להזיק.¹²⁸ במקומות ציבוריים הייתה תמיד סכנת נשיכה מצד כלבים משוטטים, פרועים ופראיים.¹²⁹ כך למשל, מסופר על אב שטייל בשוק עם בנו על כתפו. הוא כעס עליו, וברגע שהורידו בא כלב ונשכו.¹³⁰ היו גם כלבים שוטים שנשכו בהמות ובני אדם.¹³¹ נראה שהיו לא מעט כלבים שוטים. מסורות תלמודיות מתארות גם את הסיבות למחלת הכלבת, גם תרופות למי שנפגע, וגם את תכונות הכלבים הנגועים כדי להימנע ממגע אתם. כך במשנה ביומא (פ"ח מ"ו) מסופר על מחלוקת בין חכמים לתנא רבי מתיא בן חרש, לגבי מי שנשכו כלב שוטה, האם מותר להאכילו מחצר הכבד של הכלב ביום הכיפורים (וכנראה בכל ימות השנה).¹³² חכמים חשבו שבמקרה הטוב זו הייתה רק תרופה פופולרית, שאינה מועילה, ולכן אין להאכיל ממנה ביום הכיפורים (או בכל יום אחר). רבי מתיא התיר, בין אם חשב זאת כתרופה, ובין אם הסתפק בכך:

מי שנשכו כלב שוטה אין מאכילין אותו מחצר הכבד שלו. ורבי מתיא בן חרש מתיר.¹³³

בירושלמי ביומא (פ"ח, מה ע"ב) מובאים סימני ההיכר של הכלב השוטה:

סימני כלב שוטה - פיו פתוחה, רירו יורד, אזניו סרוחות, זנבו נתון בין שתי יריכותיו,

השווה: מתי ז', ו, והשווה גם: S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls: Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem 1985, p. 210 על כלב וחמור, ראה: ירושלמי

עבודה זרה פ"ג, מב ע"ד; ובבלי סנהדרין סג ע"ב.

128. תוספתא בבא בתרא פ"א ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 131. דעת התנא קמא היא ש"מרחיקין את הדבורים מן העיר חמישים אמה, כדי שלא ינשכו את בני אדם".

129. במשך הזמן ייחסו ליהודים פחד גדול מנשיכת כלבים, והשתמשו במוטיב זה ללעג כנגדם. כך במאה ה-15 כתב Juan de Trasmiera הצגה סטירית על הקהילה היהודית באלבה דה-טורמס שבספרד, שתבעו לדין כלב שנשך כמה מחברי הקהילה. נגזר על הכלב למות בתלייה, אבל הוא השתחרר בעת ההוצאה להורג ותקף את הצופים. על כל זה ראה ערך 'Alba de Tormes' ב-*Encyclopaedia Judaica*, כרך ב, ירושלים 1971, עמ' 518.

130. פסיקתא דרב כהנא זכור, פסקא ג (פתיחתא), מהד' מנדלבוים עמ' 35. מסורת זו מצויה רק בכ"ז צ, והיא כנראה לא מעיקר הפסיקתא.

131. תוספתא חולין פ"ג (ד) יט, מהד' צוקרמנדל עמ' 505. בהמה שנפגעה מנשיכת כלב שוטה הייתה מותרת משום טרפה, אבל אסורה משום סכנת נפשות. על פגיעה בבני אדם ראה בהמשך.

132. השווה: ס' מנשה (לעיל, הערה 20).

133. אנו מפרשים לפי: ח' אלבק, **ששה סדרי משנה, סדר מועד**, ירושלים-תל אביב תשי"ט, עמ' 246.

246. השווה גם דבריו ב'השלמות ותוספות', שם, עמ' 472. על השימוש בכבד של כלב באופן כללי, ראה: פ' רוזנר (לעיל, הערה 94), עמ' 195-196. השווה גם: ד' ברואר ואחרים (לעיל, הערה 3), עמ' 44. תרופה זו הייתה ידועה כבר במצרים העתיקה.

מהלך לצדדין והכלבים נובחין בו. ויש אומרים אף הוא נובח ואין קולו נשמע.¹³⁴

תיאור זה לא רק שהוא מדויק להפליא, אלא גם עוזר לנו להבין מדרשים שלכאורה נראו כסתומים.¹³⁵ כך למשל בשיר השירים זוטא (מזמור ו ו, מהד' בובר יז ע"א) קוראים אנו את הדברים הבאים:

והרשעים נמשלו לכלבים שאין מהם הנייה שנאמר 'כלם כלבים אלמים לא יוכלו לנבח' (ישעיהו נ"ו, י), מה הכלב הזה [נושך] את האדם, בקש ממנו נימה (למדונו) [למכתו], אינו יכול. לכך נמשלו ככלבים, שאין בידם לא מעשה טוב ולא מצוה.¹³⁶

מסורת זו מתקשרת לסימני הכלב השוטה, ובמיוחד שהוא "נובח ואין קולו נשמע". חז"ל רצו להראות שמכלב כזה אין שום תועלת, ובמיוחד כשאי-אפשר לתלוש מזנבו שערות ולנעוץ אותם במקום הנשיכה, דבר שהיה מקובל בעת העתיקה כתרופה לנשיכת כלב כזה.¹³⁷

קיימת מחלוקת לגבי הסיבות למחלת הכלבת. מעניין ששני החכמים החולקים, רב ושמואל, המצוטטים גם בירושלמי יומא על אתר (יומא פ"ח, מה ע"ב), הם בבליים, ושהדיון על אופן הטיפול במי שנפגע מצוי אצל חכמי בבל, שכנראה האמינו בכוחות מגיים שיכולים לעזור בריפוי. לעומת זאת, חכמי ארץ ישראל היו הרבה יותר פסימיים לגבי האפשרות להירפא, אפילו בעזרת כוחות מגיים. לגבי הסיבות למחלת הכלבת אנו מוצאים בירושלמי שם:

רב ושמואל. חד אמר רוח תזזית עולה עליו. וחורנה אמר אשה עושה כשפים ובדקת בו.¹³⁸

שתי הסיבות ידועות בעת העתיקה. לגבי הסיבה הראשונה, גם היהודים האמינו שרוחות רעות פוגעות בחיות ובבני אדם.¹³⁹ לגבי הסיבה השנייה, ידוע על השתתפותן של נשים בכישוף, והשתמשותן בבהמות וחיות למיניהן. חשוב להדגיש

134. ובשניונים קלים בבבלי יומא פג ע"ב; והשווה גם יוסף בן מתתיהו, **מלחמת**, 6.196.

135. ראה: ש' ליברמן (לעיל, הערה 65), עמ' 290 הערה 68, והספרות שצוינה שם.

136. ראה גם אגדת שיר השירים (מהד' שכטר עמ' 40, שורה 1192). הטקסט הוא מהמובאה בילקוט המכירי לישעיהו נ"ו, י, שמובא על ידי ש' ליברמן (לעיל, הערה 65), עמ' 290.

137. דברינו כאן מבוססים על ליברמן, שם. על נעיצת שערות זנב הכלב במקום הנשיכה, ראה: Plin. Hist. Nat. xxix.32.98.

138. בבבלי יומא פג ע"ב: "רב אמר נשים כשפניות משחקות בו ושמואל אמר רוח רעה שורה עליו".

J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, New York. 1939.

J. Naveh and S. Shaked, *Magic Spells and Formulae: Aramaic*: 1970, p. 199.

Incantations of Late Antiquity, Jerusalem 1993, p. 203. בין "הרוחין בישין" הנזכרות

בקמץ שנכתב להגן על כלה, נזכרת "רוח שועלה".

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

שבסוגיה אין שום רמז לכך שמדובר בנשים יהודיות.¹⁴⁰ בסוגיה בתלמוד הבבלי (יומא פג ע"ב) הסבירו, שההבדל בין השיטות הוא לגבי הדרך שניתן להרוג בה כלב כזה. למי שטוען שיש בו רוח רעה,¹⁴¹ אסור להתקרב לכלב כדי להורגו, שמא הרוח תפגע בהורג. סייג זה אינו קיים למי שטוען שהכלב 'כושף'.

כפי שהזכרנו, בניגוד לבבל, בארץ ישראל נטו לחשוב שמי שנישך על ידי כלב שוטה, אין לו סיכוי רב לחיות. בהמשך הסוגיה בירושלמי מסופר על גרמני, עבד של רבי יהודה נשיאה, שנישך על ידי כלב שוטה, ועל אף שהאכילו אותו מחצר הכבד הנזכר במשנה, הוא לא נתרפא. על פי זה קבעו: "אל יאמר לך אדם שנשכו כלב שוטה, וחיה".¹⁴² בבבל, על פי הסוגיה שם בבבלי, הציעו למי שמתחכך בכלב כזה, להוריד את בגדיו ולברוח. בהמשך הסוגיה (בבלי יומא פד ע"א) קבעו, שמי שנישך על ידי כלב שוטה, לא ישתה מים אלא משפופרת, שמא כשישתה מים ממעיין או מברכה, יראה בהם את בבואת הכלב שנשכו.¹⁴³

6. הכלב כסמל

התכונות המיוחדות של הכלב, ולפעמים גם אלו שאינן מיוחדות, הפכו לעתים לסמלים. על אף התועלת שהייתה בכלב, כפי שראינו לעיל, ועל אף היחסים הקרובים שלפעמים נוצרו בין כלבים לבעליהם, הדימויים הם כמעט תמיד שליליים, אפילו כשהמשמעות הסופית של הסמל היא חיובית. כך למשל, העשיר הירושלמי בן כלבא שבוע, נקרא כך, לפי "שכל הנכנס לביתו כשהוא רעב ככלב, יוצא כשהוא שבע".¹⁴⁴ הדימוי של 'כלב רעב' מצביע על רעב קשה, כמו כלב הלהוט אחרי אוכל עד כדי כך שזה הופך אותו למטורף.¹⁴⁵ לכן נוסף גם הכינוי 'שבוע' ל'בן כלבא', זאת אומרת, שהוא מביא שובע למי שרעב ככלב, אך הוא עצמו אינו דומה לכלבים. אולם, דימוי הכלב עצמו נשאר שלילי.¹⁴⁶

T. Ilan, *Jewish Women in Greco-Roman Palestine: An Inquiry into Image and Status*, 140. Tuebingen 1995, pp. 221-225. על מכשפות וכלבים בעולם הרומי, ראה: א"א בוריס (לעיל),

הערה 28), עמ' 38-39.

141. מכאן קצרה הדרך להפוך את הכלב לשד, כפי שקרה בימי הביניים. ראה: י' טרכטנברג (לעיל), הערה 139), עמ' 27.

142. ראה גם ירושלמי ברכות פ"ח, יב ע"ב.

143. ראה: ש' ליברמן (לעיל, הערה 65), עמ' 291. ליברמן כבר הראה, שדעה זו ודומיה היו נפוצות בקרב העמים, אם כי הוא לא מצא לכך מקבילות בספרות היוונית-רומית.

144. גיטין נו ע"א; אבות דרבי נתן נוסח א, ו, מהד' שכטר עמ' 32. והשווה: כתובות סב ע"ב - סג ע"א.

145. יוסף בן מתתיהו, **מלחמת** ו.ג.ג. (196): "מגדול הרעב פערו האנשים את פיהם ככלבים שוטים".

146. השווה ירושלמי תעניות פ"ד, סח ע"א: "...בן כלבא שבוע מן דכלב". יש כאן כנראה ניסיון

גישה דומה אנו מוצאים בברייתא בתלמוד הבבלי (קידושין מ ע"ב), שהפליגה וקבעה: "ת"ר: האוכל בשוק הרי זה דומה לכלב, ויש אומרים פסול לעדות". על זה הוסיף רב אידי בר אבין: "הלכה כיש אומרים". הדימוי הוא של כלב המסתובב בשוק, ונובר בין האשפתות בחיפוש אחרי האוכל, או שגונב מחנוונים ומקונים. נקבע שם, שהתנהגות כזו, של מי שאינו מקפיד על כבודו, ומתנהג בעזות פנים, זאת אומרת מתנהג ככלב, פוסלת ממתן עדות.¹⁴⁷

המעניין הוא, שלא התכונות הגרועות ביותר של הכלב - האגרסיביות והאלימות - תורגמו למוטיבים שליליים,¹⁴⁸ אלא דווקא התכונות הפחות מסוכנות, כמו חוצפה, עזות מצח וזימה, הן שסיפקו דימויים שליליים רבים להתנהגות שלילית אצל בני אדם. כך למשל, כבר בן סירא קובע ש"אשת עזת פנים ככלב תחשב".¹⁴⁹ אישה עקשנית, ואולי עצמאית, נחשבת כמי שאין לה בושה וחצופה, ככלב. יוסף בן מתתיהו תקף את אפיון, שהוא "בעל לב של חמור ובעל חוצפה של כלב".¹⁵⁰ המשנה בסוף מסכת סוטה (פ"ט מט"ו) קובעת, ש"פני הדור כפני הכלב, הבן אינו מתביש מאביו", ומתנהג כלפי אביו בחוצפה ובלי כבוד.¹⁵¹

יותר מוצלח להסביר את השם. עם זאת, סביר שהשם 'כלב בן יפונה' נגזר מכלב, ויש שמפרשים אותו כקיצור של "כלב האל", במשמעות של עבדו הנאמן. ראה: י' ליוור, ערך 'כלב', *אנציקלופדיה מקראית* ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 109.

147. ראה גם בתוספות בבבלי שצוין למעלה, ד"ה ויש אומרים אף פסול לעדות. הובאו שם מקורות מהתלמוד הירושלמי, המעידים על אלה שהיו רגילים לאכול בשווקים מבלי שזה נחשב כמשהו פסול. כנראה שהנורמות הארצישראליות בעניין זה היו שונות מן הנורמות בחברה הבבלית.

148. על שד ענק בצורת כלב ראה: צוואת שלמה פרק י' ופרק י"א. השד סיפר למלך שלמה שהוא מטעה במיוחד את אלה שהולכים בעקבות הכוכב שלו. לבסוף שד זה נאות לעזור למלך שלמה. וראה שם גם י"ח, א, שהופיעו כוכבי לכת בפני שלמה, וראשיהם כדמות כלב. לכאורה יש במקורות המתארים כלב כשד, קשר לאלימות של הכלב, אבל סביר יותר שמסורות אלה הן נוצריות ולא יהודיות. על הרקע לצוואת שלמה ראה: D.C. Duling, 'Testament of Solomon', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha* I, Garden City-New York 1983, pp. 935-959.

149. בן סירא כ"ו, כה, מהד' סגל עמ' קס. על האישה הרעה והאישה הטובה בבן סירא, ראה: צ' אילן (לעיל, הערה 140), עמ' 57-58. והשווה גם: W.C. Trenchard, *Ben Sira's View on Women: A Literary Analysis*, Chico, CA 1982, p. 12. טרינצ'רד טוען שאין פסוק זה חלק מהטקסט המקורי של בן סירא, ומקור הסנטימנט, לדעתו, היה עתיק, ואולי נבע ממקור מימיו של בן סירא.

150. *נגד אפיון* 85. וראה גם: J.G. Mueller, *Des Flavius Josephus Schrift Gegen den Apion*, Text und Erklärung aus dem Nachlass, Basel 1877 (Hildesheim 1969), p. 262.

כלבים וחמורים, ראה: ירושלמי עבודה זרה פ"ג, מב ע"ד; בבלי סנהדרין סג ע"ב.

151. וראה גם ירושלמי סוטה פ"ט, כג ע"ב, ובבלי שם מט ע"ב.

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

מסיבות אלה, אפשר להבין מדוע השתמשו במונח 'כלב' ככינוי כללי להבעת גנאי. אין זה מקרה, כנראה, שהמושג 'אכילת גויים' בא בסמוך ל'אכילת כלבים', מה שמעיד על המעמד גם של הגויים וגם של הכלבים.¹⁵² וכן, מי שנקבר בקבר 'נגר', כלומר קבר שבו נקבר המת כשגווייתו זקופה, אומר עליו ר' יוחנן: "והלא הכלבים אינן נקברים כן".¹⁵³ משמע, להיקבר בצורה פחותה מקבורת כלבים נחשב לעלבון צורם.

אין ספק שלהיקרא 'כלב' נחשב כעלבון. אין להתפלא למשל שהיהודים לפעמים כינו עבודה זרה בשם 'כלב',¹⁵⁴ או שהבנים של המן כונו במסורת חז"ל 'כלבים'.¹⁵⁵ מסורת מאוחרת אחרת מספרת על טורנוסרופוס, שכעס על רבי עקיבא שסיפר לו

152. ראה למשל תוספתא ביצה פ"ב ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 287 (והמקבילה במכילתא דרשב"י בא"ב טז, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 21); תוספתא חולין פ"ב ה"טו, מהד' צוקרמנדל עמ' 502; שם, פ"ה (ו) ה"ב, עמ' 507; שם, פ"ו ה"ד, עמ' 507; שם, פ"ט ה"ב, עמ' 510; תוספתא מנחות, פ"י הכ"ט, עמ' 529; ספרא אחרי מות פרק יא ה; שם אמור פרק ח ז. והשווה מתי ט"ו, כו-כז (מרקוס ז', כז-כח). משתמע מכך, שהיהודים כינו נכרים 'כלבים'. גם הנוצרים כינו יהודים בשם זה. ראה למשל את האיגרת אל הפיליפיים, שם ג' ב.

153. ירושלמי בבא בתרא פ"ב, טו ע"ג, וראה גם המשנה שם פ"ב מ"ב. על צורת הקבורה של כלבים בבית הקברות באשקלון, ראה: פ' ופניש וב' הסה (לעיל, הערה 10), עמ' 55-80, ובמיוחד עמ' 58-59. חלק מהכלבים זכו לקבורה נפרדת, בתוך קברים שנחפרו לעומק לא רב. כלבים אלה הונחו על הצד, מה שמוכיח שלא נקברו בקבר 'נגר'.

154. תוספתא עבודה זרה פ"ו ה"ג, מהד' צוקרמנדל עמ' 469 (ובמקבילות): "כל מקומות שנקראו לשבח עבודה זרה מכנין אותן לגנאי. את שקורין אותה פני מלך - קורין אותה פני כלב". כך בכתב יד וינה ובדפוס. בכתב יד ארפורט: "פני אלה" במקום "פני מלך". על מסורת זו, ראה: ש' ליברמן (לעיל, הערה 65), עמ' 96; במדרש תנאים לספר דברים, "ב (כ"ו) ג, מהד' הופמן עמ' 60: "שמעת שמה פני בעל, קרא שמה פני כלב". על הקשר בין פני-בעל והאל פנבאלוס המופיע על מטבעות אשקלון (עיר הקשורה לכלבים, כפי שראינו לעיל), ראה: ע' פרידהיים, **פגאניות ופולחנים פגאניים בספרות התלמודית - היבטים היסטוריים**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ס, עמ' 177-180. וראה גם דברים רבה ואתחנן, מהד' ליברמן עמ' 62-63: "ר' פנחס אזל לבצרה ושאלין ליה הדין היא שוק כלבא, אמ' לון דין מכוון כנגד קדש בגליל". על מסורת זו והקשר שלה לעבודה זרה, ראה: ליברמן, שם, עמ' 63 הערה 1. וראה גם שם, עמ' 95. לעומת המסורת היהודית, במסורת ההלניסטית כינוי של אל בשם 'כלב', לא בהכרח נחשב לעלבון או לגנאי. והשווה מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דבחדש יתרו פרשה ו, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 226.

155. מדרש תהילים מזמור כב כו, מהד' בובר עמ' 194. והשווה: 'ה יהלום ומ' סוקולוף, **שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 206-207. מדובר בשיר שבנוי כדו-שיח בין המן לבין רשעי העולם. על המן כותבים בין היתר: "גורייא בישא/הווה לך למפשפשה/ מן לקה מן ראשה/ גר אפך דכלב/ דהויית מכלב/ סב סבןך] צלב (ובתרגום: גור רע/היה לך לבדוק/ מי לקה בראשונה/גידופך של כלב/שהיית מכלב/ זקן זקנך נצלב). כפי שראינו לעיל, עמלק נמשל לכלב (לעיל, הערה 118). הזקן ש'נצלב' הוא אגג (ראה בהערות יהלום וסוקולוף, שם, עמ' 206 שורה 14).

שהיה לו חלום ובו ראה שני כלבים, האחד נקרא רופוס והשני רופינא, על שם טורנוסרופוס ואשתו. טורנוסרופוס כמובן נעלב כששמע דברים אלה, שהתפרשו על ידי המסורת כעלבון.¹⁵⁶ כמו כן, ר' אליעזר בן הורקנוס דיבר באופן בוטה על "כלבו של כהן גדול", כשהתכוון כמובן לכוהן הגדול בעצמו.¹⁵⁷ כך גם כינה ר' ינאי בעל בית שהזמין אותו לביתו, אבל התגלה כעם הארץ.¹⁵⁸

נספח: 'הכלב הכפרי'

הכלב האחרון שנדון בו הוא 'הכלב הכפרי', על אף שאין ביטחון שמדובר ממש בכלב. במשנה בכלאים (פ"א מ"ו) נקבע, ש"הזאב והכלב, כלב הכפרי והשועל... כלאים זה בזה". בסוגיה בתלמוד הירושלמי על משנה זו (פ"א ו, כז ע"א) נזכרת מחלוקת בין חכמים לר' מאיר. לדעת חכמים: "הא כלב עם כלב כופרין אינן כלאים". כיוון שהמשנה אסרה כלב עם זאב, ואסרה 'כלב כפרי' עם שועל, סוברים חכמים שאין בעיה לגבי הכלאה של כלב עם 'כלב כפרי'. לדעת ר' מאיר מדובר בשתי בריות שונות: "אע"ג דר' מאיר אומר כלב מן הבהמה, מודה בכלב כופרי שהוא מן החיה. הא כלב עם כלב כופרי, על דעתיה דרבי מאיר - כלאים". היות שר' מאיר חשב שהכלב הרגיל הוא בהמה והכפרי הוא חיה, קיים איסור כלאים ביניהם. ואילו לחכמים, שני היצורים הם חיות.¹⁵⁹

מסורות אחרות מבדילות בין הכלב הרגיל לכפרי. כך למשל כבר ראינו את דעתו של ר' שמעון בן אלעזר בתוספתא (בבא קמא פ"ח ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 40-41), שאסור לגדל כלבים ביישוב רגיל, אך מותר לגדלם ביישובי ספר. על אף איסור זה, ר' שמעון קובע שם: "מגדלין כלבים כופריים וחולדת סנאין וחתולין והקופות, דברים שמנקרין את הבית". דעתו של ר' שמעון, לאור החומרות שהטיל על גידול כלבים רגילים, מעניינת ביותר. הוא אפילו התיר מכירת 'כלב כפרי' לנכרים, על אף שבדרך כלל אסור למכור חיות גדולות או מסוכנות לנכרים מחשש לנזק שיגרמו.¹⁶⁰ יש

156. תנחומא תרומה ג: "מיד כעס [= טורנוסרופוס]. א"ל לא קראת שם כלביך אלא על שמי ושם אשתי. נתחייבת בהריגה למלכות". בהמשך מנסה רבי עקיבא ללמד סנגוריה על בחירת השמות, וטוען שהקיסר והקיסרית לא שונים מכלבים, אבל התכונות שנזכרו כמו אכילה ושתייה, פרייה ורבייה ומיתה, אינן שליליות.

157. תוספתא כלים בבא קמא פ"א ה"ו, עמ' 569.

158. ויקרא רבה פרשה ח, מהד' מרגליות עמ' קעו-קעז: "אמ' ליה אמור אכל כלבא פסתיה דינאי" (תרגום: אמר לו אמור: אכל כלב חתיכת לחמו של ינאי). ובסוף המסורת: "אמ' ליה כל הדא דרך ארץ גבך וקריתך כלבא" (תרגום: אמר לו [ר' ינאי לבעל הבית]: דרך ארץ במידה כזו יש בידך ואני קראתיך כלב).

159. השווה: תוספתא כלאים פ"ה ה"ז, מהד' ליברמן עמ' 223.

160. תוספתא עבודה זרה פ"ב ה"ג, מהד' צוקרמנדל עמ' 462: "ר' שמעון בן אלעזר אומ' מוכרין כלב' כופריים וחולדות הסנאות וחתולות והקופות, דברים שמנקרין את הבית". אבל השווה:

על כלבים בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד

כנראה להבין את דעתו של ר' שמעון לגבי 'הכלב הכפרי' לאור הסכנות של המזיקים למיניהם בתוך הבתים, והיתרונות של חיות שונות שהיו מסוגלות לנקות את הבתים.¹⁶¹

החוקרים התקשו בזיהוי 'הכלב הכפרי'. יש שהסבירו 'כפרי' מלשון כָּפַר, ופירשו ש'הכלב הכפרי' הוא כלב של כפריים.¹⁶² אך אז קשה להבין מדוע תהיה בעיה כלשהי לגבי כלאיים אם מדובר בסך הכול בהבדל 'יישובי' בין סוגים שונים של כלבים. ולדעת ר' שמעון קשה גם להבין מה ההבדל בין 'הכלב הכפרי', לבין כלבים שמותר לגדלם בספר. אחרים קבעו שמדובר בכלב קטן ובלתי מזיק לבני אדם, אבל כנראה מסוכן למזיקים בבית.¹⁶³ אבל גם לפי פירוש זה קשה להבין במה שונה כלב זה מכלב רגיל מבחינת הלכות כלאיים.

יש חוקרים שהטילו ספק אם כלב זה הוא בכלל כלב. כך, יהודה פליקס זיהה את ה'כפרי' עם התן. אבל קשה להאמין שמישהו היה מכניס חיה כזו לתוך ביתו.¹⁶⁴ ל' לויסון טען, שהרמז הטוב ביותר לזיהוי החיה נמצא במשנה: כזכור, נקבע שם שאסור לעסוק בהכלאת 'כלב כפרי' ושוועל. לויסון טען שאיסור זה בא להעיד דווקא על הקרבה בין שני המינים, ולכן ה'כפרי' הוא שם חיית הכלאיים מכלב ושוועל.¹⁶⁵ אבל גם במקרה זה קשה להבין מה יצור כזה יעשה בתוך הבית.¹⁶⁶

על אף הבעיות בזיהויים אלה, סביר שפליקס ולויסון צודקים, ש'הכלב הכפרי' אינו הכלב הרגיל. כבר ראינו לעיל, בדיוננו על הכלב בתרבות הפרסית, שהקיפוד

תוספתא שביעית פ"ה ה"ט, מהד' ליברמן עמ' 187: "לא יהא מביא כלבים כופרין, חולדות הסנאין וחתלין, וקופות (וכך צ"ל ולא כנוסח הדפוס: וקיפו' = וקיפוד. כפי שמציין ליברמן, **תוספתא כפשוטה**, עמ' 553 [ראה למטה]), למכור לגוי להישתכר עליהן". לפי ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה** ב, נויארק תשט"ו, עמ' 553, הכוונה של התוספתא היא לאסור גידול חיות אלה מלכתחילה, למכירה לנכרים כדי להרוויח מהן, אבל אין כל איסור במכירה מזדמנת. על האיסור למכור בהמות וחיות מסוימות לנכרים, ראה: תוספתא עבודה זרה פ"ב ה"ב, מהד' צוקרמנדל עמ' 462.

161. על החיות האחרות כמנקות את הבית ממזיקים ראה: J. Schwartz, 'Cats in Ancient Jewish Society', *Journal of Jewish Studies* 52, 2001, pp. 224-226.

162. S. Krauss, *Talmudische Archaeologie*, Leipzig 1911 (Hildesheim 1966), II, p. 121; ח' אלבק, **ששה סדרי משנה: סדר זרעים**, ירושלים-תל אביב תשי"ט, עמ' 102.

163. ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה, סדר זרעים** ב, נויארק תשט"ו, עמ' 552-553, הערה 27, ועמ' 652. ליברמן הביא גם את פירוש הגאונים, שה'כפרי' הוא כלב כושי, מה שידוע אצל הערבים כ'כלב ציני'.

164. י' פליקס, **כלאי זרעים והרכבה: מסכת כלאים, משנה תוספתא וירושלמי לפרקים א-ב**, תל אביב תשכ"ז, עמ' 122.

165. ראה: ל' לויסון (לעיל, הערה 47), עמ' 88.

166. וראה: א"א פיליפס ומ"מ ווילקוק (לעיל, הערה 26), עמ' 41, על הרבעת כלבי ציד ושוועלים.

הצטיין בניקוי הבית ממזיקים, והוא נחשב על ידי הפרסים לסוג של 'כלב'.¹⁶⁷ אמנם היה זה ידועה במיוחד בספרות הפרסית, אבל מזכירים אותה גם בספרות הרומית.¹⁶⁸ סביר מאוד, אם כן, ש'הכלב הכפרי' הוא הקיפוד, המצטיין בניקוי הבתים ממזיקים. אפשר גם להבין את הבלבול במקורות, היות שיש דמיון מסוים בין כל היצורים שנזכרו במקורות על 'הכלב הכפרי'. הקיפוד חי גם באסיה, ולסוגים מסוימים יש אוזניים גדולות ומחודדות, הדומות לאוזני כלבים.¹⁶⁹ כמו כן, השועל, על-אף שהוא ממשפחת הכלבים, הוא קטן בדומה לקיפוד, וחי במאורות תת-קרקעיות כמו הקיפוד. יש לו חרטום ארוך ורגליים קצרות, בדומה לקיפוד, ובעת שינה זנבו נכרך מסביבו, והוא נראה כמו קיפוד. בנוסף לכך, השועל ניזון לפעמים גם מחלק מהמזיקים שהקיפוד אוכל.¹⁷⁰ אפשר אם כן להבין את הבלבול בין שלושת הסוגים של בעלי החיים, במיוחד כשהמסורת הפרסית רואה בקיפוד 'כלב'. בסופו של דבר, 'הכלב הכפרי' הנזכר במשנה ובמקורות אחרים אינו באמת כלב.

סיכום

היחס לכלבים בחברה היהודית היה מורכב. מצד אחד מצויה הגישה השלילית של העולם המקראי ושל חלק לא מבוטל מארצות המקרא. מצד שני, התפתחו גישות חיוביות לכלב בעולם היווני-רומי ובתרבות הפרסית. השינוי בחברות אלה היה בחלקו פונקציונלי, זאת אומרת הדגישו יותר את התרומה של הכלב לחברה, ובחלקו היה רגשי, ונוצרו קשרים רגשיים בין הכלב לבעליו. בחברה היהודית בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, לא נעלמו לגמרי הגישות השליליות או האמביוולנטיות של תקופת המקרא, מה שהביא למסורות על 'כלב רע' או למסורות המשתמשות בכלב כסמל שלילי. מאידך, לא היה אפשר להתעלם מהשירותים הרבים שנתן הכלב, ולכן התפתחה גישה חיובית לסוגים מסוימים של כלבים, כמו כלבי צאן ומרעה או כלבי שמירה. לפעמים גם הפכו כלבים למלווים או לחיות מחמד, ואפילו נוצרו יחסי חיבה בין כלב לבעליו, אבל לא ברמת הפופולריות שהייתה בעולם ההלניסטי-רומי או בעולם הפרסי. לא ידוע לנו על חכמים שכתבו הספדים על כלביהם בדומה למשורר הרומי, ולא נתגלו ארונות מתים של ילדים או מבוגרים, כשהכלב, כחיית מחמד, חרות על הארון, כסמל לחיית המחמד של הנפטר וליחסים הקרובים שהיו ביניהם.

167. ראה: ג' דרמסטטר (לעיל, הערה 43), עמ' 156 הערה 1.

168. Varro Menippae 490.

169. H. Mendelsohn and Y. Yom Tov (eds.), *Plants and Animals of the Land of Israel*, VII, 1988.

Mammals, Tel Aviv 1988, pp. 48-51.

170. שם, עמ' 193-196.